

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Pedagogická fakulta

**ZÁKLADY HISTORICKÉ
MLUVNICE ČEŠTINY
s texty k rozboru**

Hana Marešová

Olomouc 2008

ZÁKLADY HISTORICKÉ MLUVNICE ČEŠTINY

s texty k rozboru

Recenzenti: doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D.
Mgr. Roman Giebisch, Ph.D.

Grafická úprava a návrh obálky: © PhDr. Hana Marešová, Ph.D.

Obálka: *Bible olomoucká, II. díl, Digitální knihovna historických fondů Vědecké knihovny v Olomouci*
(<http://dig.vkol.cz/dig/mii1ii/0001rx.htm>, sign. M III 1/II, folio 0001r).

V nákladu 300 výtisků
vydalo Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci

Univerzita Palackého, Pedagogická fakulta

1. vydání

© PhDr. Hana Marešová, Ph.D.

ISBN

OBSAH

1 VÝVOJ ČESKÉHO JAZYKA	7
1.1 Pračestina (10. století – konec 13. století)	9
1.2 Stará čeština (14. století)	11
1.3 Stará čeština (15. století)	13
1.4 Střední čeština – období humanistické (16. století – počátek 17. století)	15
1.5 Střední čeština – období barokní (polovina 17. století – konec 18. století)	18
1.6 Nová čeština (vznik národního obrození – polovina 19. století)	20
1.7 Nová čeština (2. polovina 19. století)	26
1.8 Nová čeština (20. století)	26
2 VÝVOJ ČESKÉHO HLÁSKOSLOVÍ	29
2.1 Praslovanské změny (do 9. století)	29
2.2 Pračeské změny (9.–13. století)	30
2.3 Staročeské změny (14.–17. století)	32
2.4 Hláskové změny nesystémové	35
2.5 Protetické a hiátové hlásky	36
3 VÝVOJ ČESKÉHO TVAROSLOVÍ	37
3.1 Deklinace	37
3.2 Deklinace podstatných jmen	38
3.2.1 Vokalické kmeny	40
3.2.2 Konsonantické kmeny	46
3.3 Deklinace přídavných jmen	49
3.4 Deklinace zájmen	52
3.5 Deklinace číslovek	55
3.6 Konjugace	56
4 VÝVOJ ČESKÉ SYNTAXE	73
5 VÝVOJ ČESKÉ SLOVNÍ ZÁSOBY	76
6 ETYMOLOGIE	77

7 ONOMASTIKA.....	79
8 DIALEKTOLOGIE	83
9 TEXTY K ROZBORU	95
10 LITERATURA	119
ZKRATKY A VYSVĚTLIVKY	126
POUŽITÁ LITERATURA	

Úvodní poznámka

Předkládaná skripta jsou určena posluchačům oboru český jazyk a literatura na Pedagogické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. Slouží k přehlednému seznámení s problematikou historického vývoje českého jazyka a s ním souvisejících oborů, které jsou rovněž zaměřeny na diachronní aspekt mluvnické analýzy jazyka – etymologii, onomastiku a dialektologii. Skriptum představuje pouze základní orientační pohled na problematiku a nenahrazuje učebnici, je tedy potřeba ho doplnit studiem dalších publikací doporučených studentům v rámci semináře *Základy slavistiky a historické mluvnice*. Rozsah jednotlivých kapitol odpovídá rozsahu, který je příslušné problematice věnován v rámci přednášek a následných seminářů.

V rámci vývoje jazyka je pro lepší orientaci v příslušném období podán i výčet nejdůležitějších historických souvislostí, které mohly mít vliv na míru užívání jazyka či jeho vnitřní vývoj (vytváření slovní zásoby apod.), a nejvýznamnějších literárních památek příslušného období. Součástí publikace je výběr textů ze starší české literatury, jejichž rozsah a zaměření vyplývá z potřeb semináře a slouží jako výchozí materiál pro jazykovou analýzu starších českých textů. Nářeční texty nepředstavují vyčerpávající přehled nářečí, slouží jako ukázky výskytu nářečních jevů na našem území. Texty k analýze jsou uváděny v původní transkripci, pouze v některých případech jsou uvedeny v současném grafickém systému. Nářeční texty jsou uváděny v běžné dialektologické fonetické transkripci.

Přehled mluvnického vývoje češtiny vychází ze základní koncepce publikace A. Lamprechta, D. Šlosara a J. Bauera *Historická mluvnice češtiny*, 1. vydání, Praha, 1986, tzv. vnější dějiny jazyka jsou charakterizovány s ohledem na publikace B. Havránka *Vývoj českého spisovného jazyka*, Praha, 1980 a F. Cuřina *Vývoj spisovné češtiny*, Praha, 1985.

PhDr. Hana Marešová, Ph.D.

Vývoj českého jazyka

První písemné doklady o existenci češtiny spadají do 10. století (např. hláskoslovné prvky češtiny v staroslověnsky psaných *Kyjevských listech*), kdy se vyděluje z původního společného prajazyka Slovanů – *praslovanštiny*. Čeština jakožto kmenové nářečí existovala pravděpodobně již v dřívějších fázích, neboť podle historických údajů přišli naši slovanští předkové na naše území už v 5.– 6. století. Teprve od 12. století však lze češtinu považovat za jazyk historicky doložený.

K dokladům jazyka v předhistorickém období slouží kromě rekonstrukce jazyka především nesouvislé památky, jako jsou nápisy na mincích, *přípisky* či *glosy* v jinojazyčných literárních textech, citovaná česká slova v latinských textech (*bohemika*) či vlivy češtiny v jiných slovanských textech (*bohemismy*). K nejstarším bohemismům patří např. výraz *podazb* místo stsl. *podazǫb*, který se objevuje v *Kyjevských listech* z 10. století. Mezi nejvýznamnější zdroje bohemik patří především **Kosmova Chronica Bohemorum** z počátku 12. století, ve které nacházíme např. starobylý název Vyšehradu *Chvrasten*. K nejstarším glosám (přípiskům jednotlivých slov či textových celků) patří např. *Glosy svatořebořské* či *Glosy vídeňské* z počátku 12. století. K nejznámějším přípiskům pak první česká věta zapsaná v zakládací listině litoměřické kapituly (viz dále).

K dokladům jazyka dalších vývojových období slouží řada literárních památek a nářečních textů. Také současný stav teritoriálních dialektů umožňuje dokladovat některá starší stadia vývoje jazyka, neboť jazykové změny se na území národního jazyka neuskutečňují najednou, nýbrž postupně, přičemž je vysledovatelná tendence vývoje směrem od kulturního a politického centra, tedy ze středních Čech (neboť od zániku Velkomoravské říše představuje toto centrum Praha), směrem k bezprostředně sousedícím oblastem až k okrajovým částem státu. Z toho důvodu byly jazykové změny v okrajových regionech našeho území prováděny se zpožděním nebo nebyly provedeny vůbec, což poskytuje cenný materiál pro komparaci současného stavu spisovného jazyka s jeho předešlými vývojovými stadii.

V rámci vývoje češtiny rozeznáváme několik stadií:

1) **Pračeština** (10. století – konec 13. století) – předpísemné období – nejstarší období češtiny, nedoložené písemnými doklady.

2) **Stará čeština** (14. století – 15. století) – období rozvoje jazyka:

a) Období 14. století – období češtiny jakožto spisovného jazyka na našem území. Jazyk je již plně rozvinut, prosazuje se v jednotlivých správních oblastech státního zřízení a také v literární tvorbě.

b) Období 15. století – v tomto období je jazyk výrazně ovlivněn česky psaným dílem mistra Jana Husa, dochází k částečnému sblížení s mluveným jazykem.

3) **Střední čeština** (16. století – konec 18. století):

a) Období humanistické (16. století – počátek 17. století) – období vyspělého jazyka, který se přibližuje tehdejšímu ideálu dokonalého vyjadřování – latině.

b) Období barokní (polovina 17. století – konec 18. století) – období omezení působnosti jazyka v důsledku neblahých historických událostí.

4) **Nová čeština** (od vzniku národního obrození po současnost) – období reakce na předchozí úpadek jazyka, vznik národního obrození, vývoj jazyka až k současnosti.

1.1 Pračeština (10. století – konec 13. století)

Historické souvislosti:

- 8. a 9. st. – rodové zřízení, vznikají kmenová knížectví.
- Knížecí rod Přemyslovců – do poloviny 10. st. se jim podařilo postupně si podmanit okolní kmene a podle ústředního kmene se sjednocené kmene začaly nazývat Čechové.
- Přemyslovců vyvráždili Slavníkovec – vládnoucí rod ve východní části Čech.
- První doložený panovník Bořivoj I.; Bořivojovi vnukové, Václav a Boleslav, začali budovat český stát.
- Václav zavražděn kvůli tomu, že se zavázal platit německému králi Otovi I. roční poplatky, aby uchránil zemi před německými výboji.
- Za vlády Boleslava rozmach země; za vlády Boleslava II. bylo v Praze v r. 973 založeno biskupství.
- Přemysl Otakar I. si zajistil dědičně královský titul Zlatou bulou sicilskou z r. 1212.
- Přemysl Otakar II. rozšířil rodovou moc až do blízkosti Jaderského moře, ovládal Rakousy, Korutany, Kraňsko. Usiloval o dosažení císařského trůnu, byl proto brožbou pro říšské pány a německá knížata zvolila raději neznámého švábského hraběte Rudolfa Habsburského.
- Přemyslův syn, Václav II., v roce 1300 přijal korunu polskou a roku 1301 pro syna Václava III. i korunu uherskou.
- Václav III. v roce 1306 při tažení do Polska v Olomouci zavražděn (zánik přemyslovskeho rodu).

Jazyk:

Nejstarší projevy českého jazyka byly zaznamenány latinkou upravenou pro české poměry. Původní pravopis označujeme jako tzv. **PRIMITIVNÍ – JEDNODUCHÝ**.¹ České hlásky, které latina neměla, byly označovány písmeny pro hlásky zvukově nejbližší. V latině neexistovaly palatály, proto se ani v češtině zvláště neoznačovaly. Např. lat. *c* se čte před samohláskami *e, i* jako naše *c*, před ostatními jako naše *k*. Tedy *c* znamená – *c, k, č*, např. *Miculcici* (*Mikulčici*, nč. *Mikulčice*). Hlásky v latině neexistující byly zapisovány literami pro podobné hlásky latinské: *duema* (*dvěma*), *dete* (*dítě*, nč. *dítě*). Nejstarší grafika zpravidla neoznačovala kvantitu vokálů, jen ojediněle je vyznačena zdvojením samohlásek (*comaar*, nč. *komár*).

Ve 13. st. přejímá čeština přejímá **funkci spisovného jazyka**, s čímž vzrůstá rovněž potřeba jednoznačnějšího záznamu českých slov. Východisko nabízely *spřežky* kombinující dvě i více litery, které se spolu obvykle nevyskytují. První ojedinělé spřežky pocházejí z 11. st. a jsou doloženy ve vlastních jménech: např. *Cressici* (*Křešici*, nč. *Křešice*). Od konce 12. st. spřežek přibývá, ovšem nejsou využívány systematicky, a teprve na počátku 14. st. se vyvinul první pravopisný systém. **SPŘEŽKOVÝ PRAVOPIS** využívá k označování hlásek, které má čeština oproti latině navíc, spojení 2 i více latinských písmen. Existovaly dvě podoby – starší a mladší typ (více viz 2. období). Tento pravopis spolu s pozdějším diakritickým silně ovlivnil dodnes trvající polský pravopis.

¹ Zevrubný popis nejstarší české grafiky podává článek J. Pleskalové *K počátkům českého pravopisu*. Listy filologické 122, 1999, s. 167-175.

Literatura:

Kristiánova legenda (10. st.) – Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae aviae eius, život a utrpení svatého Václava a svaté Ludmily, babičky jeho, nejvýznamnější latinsky psaná próza. Napsaná na popud biskupa Vojtěcha, byla považována za padělek ze 13. st.

Kosmova kronika česká (12. st.) – lat. Chronica Boemorum. 3 části, nejvýznamnější latinsky psaná kronika, mapuje dějiny od dob nejstarších, čerpal z vyprávění starců a svých zážitků. V textu se objevují bohemika (česká slova v latinském textu).

V období užívání staroslověnštiny a latiny se objevují první stopy českého jazyka v latinských textech (viz úvodní kapitola). První souvislá česká věta se objevuje v zakládací listině litoměřické kapituly z roku 1057, do níž byly ve 13. st. přidány dvě souvislé věty. **(TEXT)**

Hospodine, pomiluj ny (konec 10. st.) – bývá označována za první českou duchovní píseň. Staroslověnský původ skladby dosvědčují zbytky staroslověnských slov. Měla funkci hymny – byla zpívána při slavnostních příležitostech. V písemné podobě je zachována až z roku 1397 v zápise benediktinského opata Jana z Holešova. **(TEXT)**

Svatý Václave (12./13. st.) – druhá duchovní píseň, původně měla 3 sloky, světec vyobrazen jako rytíř, složitější styl i nápěv, stala se z ní slavnostní a válečná píseň. **(TEXT)**

Píseň ostrovská/Slovo do světa stvoření (13. st.) – nejstarší dochovaný záznam české básnické skladby z pol. 13. st., byla zapsána do kodexu Ostrovského v benediktinském klášteře u Davle u Prahy. Vznikla po přehlásce *a > ě (á > ie)* – *stvoření* (2. sg.). Lyrická skladba, jednoduchá, má čtyři sloky se dvěma rýmy, vždy gramatickými. **(TEXT)**

Modlitba Kunhutina/Vítaj, kráľu všemohúci (13. st.) – je zapsána v rukopise patřícím dceři Přemysla Otakara II., abatyši Kunhutě. Má především gramatické rýmy. Užívá zpřídavnělých přechodníků přítomných – *všemohúci*. **(TEXT)**

Alexandreis (13./14.st.) – skladba psaná neznámým autorem šlechtického původu, oslava makedonského krále Alexandra Velikého. Je napsána podle latinské a německé předlohy, měla asi 9000 veršů, z nichž se dochovala přibližně třetina – 9 zlomků. **(TEXT)**

1.2 Stará čeština (14. století)

Historické souvislosti:

- Králem byl zvolen cizinec Jan Lucemburský, manžel Elišky Přemyslovny (dcery Václava II.).
- Vláda Karla IV. (zároveň římského císaře) – vydal první psané zemské právo (*Majestas Carolina*), vymohl založení arcibiskupství v Praze, a tím církevní osamostatnění Čech; založil r. 1348 první středoevropskou univerzitu (nejstarší univerzity - Itálie, Anglie, Francie).
- Praha se stala v té době sídelním městem římské říše, české země stály v čele uměleckého a kulturního vývoje.

Jazyk:

Na samém počátku 14. st. se konstituuje **STARŠÍ (SLOŽITĚJŠÍ) VARIANTA SPŘEŽKOVÉHO PRAVOPISU**, jejímž základním je důsledné rozlišování sykavek: $\text{řř} = \text{s}$ (*uřřhřřlaw – ushřřan*), $\text{řř}, \text{ř} = \text{š}$ (*vřře – vřě*), $\text{cř} = \text{c}$ (*otecř – otec*), $\text{chř} = \text{č}$ (*chřezřřt – čest*), $\text{ř} = \text{ř}$ (*mezř*), $\text{s} = \text{ž}$ (*řivot – řivot*), $\text{ch} = \text{ch}$ (*ducha*), $\text{rs} = \text{ř}$ (*ors, oř*), $\text{ie}, \text{ye} = \text{ě}$ (*chtyel – chtěl*), c zejm. před $\text{a}, \text{o}, \text{u}, \text{r} = \text{k}$ (*cořřřteli – kosteli*), $\text{g} = \text{j}$ (*řmu – řmu*), v přejatých slovech g (*galiley*). Délka samohlásek se většinou neoznačuje, případně se naznačuje zdvojením liter za sebou nebo nad sebou (*comaar, kteréřm*).

Tento typ pravopisu byl důsledně užít jen v nejstarších opisech staročeských legend, méně důsledně v nejstarších rukopisech *Alexandreidy* a v opisech staročeských legend (v tzv. *Klementinských zlomcích*).

MLADŠÍ (JEDNODUŠŠÍ) SPŘEŽKOVÝ PRAVOPIS se formoval od konce 30. let 14. st. Nerozlišuje sykavkové dvojice s-ř , ř-ř , c-č , zato více respektuje znělost hlásek (odlišuje ř-s , ř-ř). Je méně přesný než starší spřežkový, ale je jednodušší a jeho částečná nejednoznačnost není na úkor srozumitelnosti: $\text{ř} = \text{ř}$, $\text{ř} = \text{ř}$ (*řhy – řhý, řena – řena*), $\text{s}, \text{ř} = \text{s}, \text{ř}$ (*yasny – jasný, budeř – budeř*), $\text{řř} = \text{zejm. ř}$ (*doffel – dořel*), $\text{cř} = \text{c}, \text{č}$ (*nechřřy – nechci, acř – ač*), $\text{rř} = \text{ř}$ (*Prřemysl – Přemysl*).

Ve 14. století začíná čeština pronikat do různých literárních žánrů, na konci století již existují i úřední listiny psané česky. Nastává období rozvoje **slovní zásoby** češtiny, především v oblasti náboženské terminologie, jsou přejímána nová slova z němčiny (hybridní slovo *vánoce ř něm. Weihnachten, rychtář, říše, šlechta*), z latiny (*kostel < castellum, mše < missa, oltář < altare, jeptiška < abbatisa, páteř < pater noster (otčenáš, podobně řřřřenec, řřřab), řmotra < commater (spolumatka), řnich < monachos (jeden), anděl < angelos*) ad.

Zvláštní postavení ve snahách o obohacení slovní zásoby měl univerzitní mistr **Klaret (Bartoloměj z Chlumce)**,² který vytvořil rýmované slovníky latinsko-české pro studenty (Vokabulář, Bohemář). Klaret měl celou řadu spolupracovníků (mezi nimi snad i **Karel IV. a Arnoř z Pardubic**). Řadu českých slov vytvořil sám, např.: *řobomluvna = teologie, řadpřřirořřnila = metafyzika, slovočtena = gramatika, Králemoc = Jupiter, řmrtonoš = Mars* ad.

Nejdokonalejší čeština se objevuje v dílech **Tomáše Štřitného (Knížky řestery o obecných věcech křřřřanských, Řeči řesední, Řeči sváteční a nedělní)**. Rozvíjí se větná stavba (složitéjší souvětí). V literární tvorbě se objevuje tendence k dělení stylů.

² Klaretovy latinsko-české slovníky lze nalézt online na těchto adresách: <http://usj.ff.cuni.cz/veda/eltexy/Klaret/frame.htm>, <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/acech/klaret/klare.htm>, elektronickou edici připravil **P. Vavroušek**.

Literatura:

Dalimilova kronika (poč. 14. st.)³ – nejstarší česky psaná veršovaná kronika. Autor je neznámý – název je omyl z 16. st., zpracovává dějiny do r. 1314. **(TEXT)**

Kniha rožmberská (14. st.) – právnícká literatura, výklad práv, právnícká terminologie (např. *blava = vražda*).

Rostlinář Olomoucký (poč. 14. st.) – obsahuje staročeská jména rostlin (*břečťan* apod.).

Legenda o Jidášovi (poč. 14. st.) – příklon k mluvenému jazyku, je užíváno lidových názorných rčení. **(TEXT)**

Život svaté Kateřiny/Legenda o sv. Kateřině (14. st.) – veršovaná legenda, lyrická skladba považovaná za nejvyspělejší skladbu doby předhusitské, je zaměřena na aktualizaci básnického jazyka, využívá dialogů, klade důraz na velmi bohatý slovník včetně neologismů. **(TEXT)**

Počátky rozvoje dramatu: **Mastičkář** (14. st.) – zlomek velikonoční hry. Jsou známy dvě části – první tvoří vložku latinsko-české hry Tří Marií, v druhé části je obsažen ve zlomcích rukopis několika latinsko-českých náboženských her. Je užíván lidový až vulgární jazyk. **(TEXT)**

Rozvoj rytířské epiky (*Tristram a Izolda*), světské lyriky (např. milostná píseň *Dřevo se listiem odievá*), sociální satiry (*Podkoní a žák*, *Píseň veselé chudiny*, *Satiry Hradeckého rukopisu* – Desatero kázání božie, Satiry o řemeslnících a konšelích, O lišče a čbánu ad.). V satirách lze pozorovat příklon k běžně mluvenému lidovému jazyku. **(TEXT)**

Smil Flaška z Pardubic: Nová rada (14. st.) – alegorická skladba vyjadřující představu šlechty o tom, jak by měl král vládnout. V této básni se scházejí zvířata na sněmu a překládají své představy o tom, jak by měl vypadat král (lev).

Kronika **Přibíka Pulkavy z Radenína**⁴ (pol. 14. st.) – kronika vzniklá za podpory a přímé spolupráce samotného Karla IV., který měl zájem na zdůraznění kontinuity českého státu od počátků až do doby lucemburské. Líčí dějiny od stavby Babylónské věže až po dobu smrti královny Elišky Přemyslovny, manželky Jana Lucemburského a Karlovy matky.

Právnícké spisy **Ondřeje z Dubé** (14./15. st.) – Výklad na právo zemské české – byl napsán na objednávku krále Václava IV. kolem r. 1400.

³ Fragment latinského překladu *Kroniky tak řečeného Dalimila* je uložen v Národní knihovně ČR, dokument byl zároveň zpřístupněn k prohlížení na adrese: http://www.manuscriptorium.com/Site/CZE/volne_dostupne_dokumenty.asp

⁴ Kronika je částečně dostupná online na adrese: http://skoly.manuscriptorium.com/Site/CZE/docs_pribik_pulkava.asp

1.3 Stará čeština (15. století)

Historické souvislosti:

- Za vlády Václava IV. se církev stala nejsilnější představitelkou feudální moci. Zvyšuje se vykořisťování lidu, církev hromadí majetek, mravně upadá a ztrácí důvěru věřících.
- Nejvýznamnějším kritikem církve se stal mistr Jan Hus – kázal česky v Betlémské kapli na Starém Městě pražském, jeho zásluhou byl vydán Kutnoborský dekret (1409), který omezil vliv cizinců na univerzitě. Hlásal, že církev nepotřebuje světské majetky a má žít v chudobě, za kořen všeho zla považoval milování peněz. Svou kritikou získal přízeň lidu, ale nepřátelil si církevní hodnostáře. Spor vyvrcholil v roce 1412 uvalením klatby na Husa a jeho upálením v roce 1415.
- Husova smrt vyvolala vlnu pobouření – vzniká tzv. husitské revoluční hnutí, které svůj program shrnulo do čtyř pražských artikulů, v nichž byla žádána svoboda kázání, přijímání pod obojí způsobou, zbavení církve majetku a trestání těžkých hříchů bez ohledu na postavení.
- Armáda Jana Žižky, která založila Tábor a porazila císaře Zikmunda při křížových výpravách, podnikala po Žižkově smrti pod vedením Prokepa Holého útočné výpravy (spanilé jízdy) i za hranice státu. Přes dosažení mírové dohody (basilejský koncil uzavřel s husity tzv. kompakтата) byl proveden útok a husité byli poraženi v bitvě u Lipan r. 1434.
- Po smrti Albrechta II. Habsburského se stal králem Zikmundův nedospělý vnuk Ladislav Pohrobek, kališnická strana však zvolila po jeho náhlé smrti Jiřího z Poděbrad (1458), který se snažil o smír kališnické a katolické strany. Nechtěl dovolit rekatolizaci Čech, proto ho papež prohlásil za sesazeného a vyhlásil proti němu válečné tažení. Pro zajištění polského spojení se Jiří z Poděbrad zřekl krátce před smrtí nástupnictví pro své syny a prosadil volbu polského prince Vladislava Jagellonského za českého krále, po jehož smrti pak vládl jeho syn Ludvík II. Jagellonský.

Jazyk:

Janu Husovi bývá připisována reforma spřežkového pravopisu. Svůj návrh **DIAKRITICKÉHO PRAVOPISU**, podstatně zjednodušující dosavadní pravopis, představil v traktátu *De orthographia bohemica* (1406 nebo 1411). Navrhl diakritická neboli rozlišovací znaménka – gracilis virgula (později označeno jako nabodeničko dlouhé), čárku označující délku samohlásky, např. *á, è*), a punctus rotundus (později označeno jako nabodeničko krátké), tečku označující měkkost souhlásky, např. *č, ž = č̣, ẓ̌*). Hus vyžadoval také zapisování *i, y* podle jejich původní výslovnosti a tento úzus se dodržuje dodnes (*liška, shýšet*). Diakritický pravopis se prosazoval velice pomalu, přičemž po celou dobu jeho trvání se paralelně užívalo mladšího spřežkového pravopisu. Definitivně se prosadil až v 16. st., a to v upravené podobě tradičně nazývané **bratrský pravopis** (viz dále).

Hus také, jako výrazná osobnost své doby, ovlivnil tehdejší podobu jazyka. Ve svých kázáních se snažil užívat živý jazyk, bez zastaralých slov a tvarů (aorist, imperfektum) a i v jeho spisech lze vysledovat příklon k mluvenému jazyku. Nahrazoval cizí, zvl. německá slova (*bantuch* > *ubrusec*, *mantlík* > *pláštíek*, *knedlík* > *šiška*, *marštale* > *konnice*).

V období husitského hnutí proniká čeština za hranice státu. Nejvíce se její vliv projevil na Slovensku, které téměř na dvacet let ovládl **Jan Jiskra z Brandýsa** s armádou převážně českých vojáků. Slováci v té době užívali češtinu a měšťané vydávali v češtině také úřední listiny. Namísto latiny se v písemném styku se sousedním Polskem užívala čeština. V Polsku byla v 16. st. čeština dokonce jazykem nejen psaným, ale mluveným na královském dvoře a ve

vyšších kruzích, polština přijala také kombinaci spřežkového a diakritického pravopisu. České názvosloví proniklo také do různých zemí Evropy, jednalo se zejm. o názvy husitských zbraní, např. do Polska pronikla slova *rucznica* nebo *piszczala*⁵.

Literatura:

Jan Hus:

O církvi (De ecclesia) (1413) – latinsky psaný spis o věcech církevních (popírá papežovo postavení (hlavou církve je Kristus).

Výklad viery, desatera a páteře (1412) – výklad tří modliteb, o mravním životě („*Lépe jest pro pravdu smrt' trpěti než pro pochlebenství časnú odplatu vzjeti.*“).

Knížky o svatokupectví (1413) – ostrá kritika církve a jejího bohatství.

Postila (1413) – výklad částí evangelia, z lat. *Post illa verba* – po oněch slovech.

Dcerka (1412) – o správném životě žen a dívek.

Listy z Kostnice (1415) – obsahují poslání adresovaná jednotlivcům, skupině Husových kostnických průvodců a příznivců, ale i obci přátel doma, univerzitě a národu.

Vavřinec z Březové:

Husitská kronika – podrobné zachycení událostí z let 1414-22, kronika nebyla dokončena.

Rozvoj lidového zpěvu: husitské chorály – **Jistebnický kancionál** (kol. r. 1420) – (nejznámější písně *Ktož sú boží bojovníci, Povstaň, povstaň, veliké město pražské*).

Žižkův vojenský řád (15. st.) – zápis východočeského bratrstva, r. 1423 přijat na sněmu v Německém Brodě, stanovoval vysoké morální požadavky, povinnosti pro všechny, tvrdé tresty.

Budyšínský rukopis (15. st.) – obsahuje tři veršované polemické skladby proti Zikmundovi – *Žaloba Koruny české, Porok* (=výtka) *Koruny české, Hádání Prahy s Kutnou Horou* – alegorie, střetnutí přívrženců husitství s nepřáteli.

V tomto období zlidověla kultura, vzdělanost, umění, velký význam má pro rozvoj písemnictví také vynález knihtisku,⁶ první tištěnou knihou v našich zemích se stala v Plzni vytištěná **Trojánská kronika** (1468).

⁵ *Piszczala* - druh střelné zbraně, tento název pronikl až do Francie a na naše území se v 17. století vrací v upravené podobě jako *pistolet*, ze kterého později vzniká *pistole*.

⁶ Knihotisk v rámci evropského prostoru vynalezl kolem roku 1445 Johannes Gutenberg. V asijských zemích byl knihtisk znám již v 11. století.

1.4 Střední čeština – období humanistické (16. století – počátek 17. století)

Historické souvislosti:

- *Vznik reformace v Německu (1517, Martin Luther), ve Švýcarsku (Jan Kalvín, Ulrich Zwingli).*
- *Reformace v našich zemích byla spjata zejména s činností Jednoty bratrské (založena na základě myšlenek jihočeského zemana Petra Chelčického v r. 1457 v Kunvaldu v Orlických horách, k nejvýznamnějším představitelům patřili Řehoř Krajč, Jan Blahoslav či později Jan Amos Komenský ad.).*
- *Reformace se stala lidovým hnutím – pod jejím vlivem se bouří i poddaní v Čechách (potlačená selská povstání).*
- *Po smrti Jagellonců na trůně (dědičně) rakouský Ferdinand Habsburský (stává se později i uherským králem a vzniká mnohonárodnostní habsburská monarchie – 1526).*
- *Habsburkové – zastánci katolické církve > rekatolizace, založení jezuitské koleje.*
- *Odhod části nekatolíků ze země do ciziny a na Moravu, kde byla založena nová střediska Jednoty (v Přerově, Prostějově a Ivančicích).*
- *Za vlády Rudolfa II. byl vydán Majestát (1609), který povoloval svobodné vyznávání náboženství.*
- *Vliv humanismu přinášel mj. rozvoj národních literatur, jeho rozvoj zbrzdily husitské revoluce, v této době se jeho vliv projevil především v oživení řecko-římské vzdělanosti a oživení antického ideálu krásy.*

Jazyk:

Po vynálezu knihtisku se v tištěných dílech ustálil tzv. **BRATRSKÝ PRAVOPIS** (podle listů vydávaných Jednotou bratrskou), který zachovává převážně diakritický způsob záznamu se zachováním několika spřežek. Původní tečka nad měkkými konsonanty se změnila v háček, kterého se užívalo nad *č, d', n', r', t', ž*. Grafém *š* byl používán většinou jen na konci slova, uprostřed slov se užívala spřežka *šš*. Grafém *ě* se začal používat dnešním způsobem. Délka samohlásek se označovala čárkou, kromě *ú* (< *o*). Dlouhé *í* se z technických důvodů nejprve zdvojovalo, později se zapisovalo *ij*, nakonec *j*. Pro foném *j* byly užívány grafémy *g* nebo *y* (*geg=její*) pro foném *g* se někdy používal grafém *ğ*. Uchovalo se psaní dvojitého *w*, jednoduché *v* označovalo *u* na začátku slova. Dvojhlaska *ou* se zapisovala *au*. Po *c, s, z* se vždy psalo *y* (*cyzj yla*).

Ukázka bratrského pravopisu:

*Když Pán Bůh zpřičm gemu samému známých, na Český Národ w Náboženstwj čistém postavený/
z Wlasti vyhnanstwj dopustil/ y my tobo včastni bywšše, dostali šme se Božym řizenim do koruny Polské, pod
Wrchností/ kteráž nám Náboženstwj čistého vedlé Slova Božjho provozovánj/ y bytu/ y žiwnošti / na gruntech
swých přála, y nad námi ruku Ochranau držela: tak že šme pokojně od mnohých wtisků a slauženj kteráž šme w
švé wlasti trpěli až posawád pod touž Wrchností odpočjwali.*

*Když Pán Bůh zpřičm jemu samému známých na český národ v náboženství čistém postavený z vlasti
vyhnanství dopustil, i my tobo účastni byvše, dostali sme se božím řízením do koruny polské pod vrchnost, kteráž nám
náboženství čistého vedlé slova božjho provozování i bytu i žiwnošti na gruntech swých přála i nad námi ruku
ochrannou držela; takže sme pokojně od mnohých útisků a ssoužení, kteráž sme v své vlasti trpěli, až posawád pod
touž vrchností odpočjvali.*

(J. A. KOMENSKÝ, Zpráva kratičká o morním nakažení, 1632)

Pod vlivem humanismu a jeho příklonu k národnímu jazyku začíná čeština nahrazovat latinu v úřadech, česky se rokovalo na sněmech, vyučovalo se v rodném jazyce, přičemž nejvyšší úrovně dosáhly na Moravě školy Jednoty bratrské. S tím souvisí i další rozvoj slovní zásoby. Jsou přejímána slova zejména z latiny (*puls, preceptor, forma, proces* ad.).

Rozvíjí se větná stavba (vliv latiny) – vznikají složitá, dlouhá souvětí, užívá se tzv. *humanistická perioda*, která se skládá ze dvou částí oddělených dvojtečkou nebo středníkem – z předvětí a závětí, které je myšlenkově závažnější. Komplikovaná syntax, ovlivněná latinskými texty, si vyžádala zdokonalení interpunkce. Čárka se však používala podle pauz ve výslovnosti, nikoliv podle syntaxe. Začaly se používat i tečka, dvojtečka, otazník a vykřičník. (více viz kapitola Vývoj syntaxe). S rozvojem syntaxe souvisí i hojně užívání vět vztažných, postavení slovesa na konci věty, výskyt přechodníků a pasiva. Vzrůstá obliba v obrazných pojmenováních, využití přísloví a rčení. Standardem spisovného jazyka pro další období se stala Bible kralická.

V tomto období vznikají první mluvnice českého jazyka, které pokládají za vzor latinu a řečtinu. Všímají si především hláskosloví, výslovnosti, pravopisu a zdůrazňují vyspělost českého jazyka:

Beneš Optát, Petr Gzelus, Václav Filomates: *Gramatika česká* (1533) – úsilí o ustálení pravopisu. Byla vydána v Náměšti nad Oslavou, proto se jí říká také "náměšťská". Opírali se o překlad Nového zákona, měla dvě části – Ortographia a Etymologia.

Jan Blahoslav: *Deklarací na gramatiku českou* (1571) – úvahy o kultuře jazyka a výslovnosti. Jsou to poznámky k náměšťské gramatice. Blahoslav je ve svém pohledu na jazyk konzervativnější, lituje zániku starých minulých časů, bojuje proti samoučelnému přejímání nových výrazů a cizích slov, posuzuje jazyk z hlediska estetického, snaží se ho stylisticky rozlišovat. Věnuje pozornost i dialektům a lexikálním diferencím mezi Čechami a Moravou, přičemž upřednostňuje české hláskové podoby: „*Moravané, ačkoli českým jazykem mluví, však ne tak pěkně a slušně vyříkají slov některých... Čechové řkou pěkným slovem hlemejšď, Moravci mrzutě slimák!*“.

Matouš Benešovský řečený Philonomus: *Grammatica Bohemica* (1577) – první mluvnická podávající přehled paradigmát a sloves. Autor mluvnické, utrakvistický superior kláštera Na Slovanech (znal staroslověnštinu), podal 1. přehled paradigmát jmen, sloves, uvádí 7 pádů a upozorňuje na spjatost kategorie vidu a času.

Vavřinec Benedikti z Nedožier: *Grammaticae Bohemicae libri duo* (1603) – přehled celé soustavy jazyka na základě Bible kralické, první komplexní popis jazyka. Tato gramatika se stala základem, z něhož vycházely další popisy češtiny.

Literatura:

Petr Chelčický:

O trojím lídu (1425) – spis, který odsuzuje středověké dělení společnosti na tři stavy – kněžský, vojenský a robotný.

Siet viery pravé (1440–1443) – kritika církve, hromadění majetku, touha po spravedlivé společnosti.

Postila (1435) – sbírka kázání.

Čeští humanisté: Program tohoto křídla byl vyjádřen v předmluvě *Přípis knězi Jírovi* (1495) ke *Knihám o napravení padlého* (**Jan Zlatoušty**), které přeložil **Viktorin Kornel ze Všehrd**. V této předmluvě Kornel předložil program národního humanismu: „*na základě cizích, případně svých vzorů píšeme česky, čímž češtinu šlechtíme a třívíme*“.

Latinští humanisté: **Jan z Rabštejna** (*Dialogus*), **Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic**, **Jan Campanus Vodňanský** ad.

Nauková literatura: **Viktorin Kornel ze Všehrd** – *O právech, o súdech i o dskách země české knihy devatery* (1494–9) – počátky česky psané vědy, právnická literatura.

Rozvoj cestopisů: **Kryštof Harant z Polžic a Bezdružic**, **Václav Vratislav z Mitrovic**.

Kroniky: **Václav Hájek z Libočan** – *Kronika česká* (1541).

„Zlatý věk“ českého písemnictví – doba veleslavínská (od 70. let 16. st.), **Daniel Adam z Veleslavína** (nakladatel, tiskař, vydával mj. vícejazyčné slovníky).

Jana Blahoslav:

Filipika proti misomusům (1567) – obhajoba nutnosti vzdělání pro člověka, obrana kultury, filipika = plamenná řeč s pádnými důkazy.

Musica (1558) – hudební teorie.

Sestavil *Šamotulský kancionál* (1561) – zpěvník bratrských písní.

Přeložil *Nový zákon* a dal podnět k překladu celé Bible (vydáváno v Kralicích nad Oslavou):

*Bible kralická (BK)*⁷ (1579 – 1594) – šestisvazkový překlad („šestidílka“) přesáhl svůj původní záměr, stal se vrcholným činem tehdejšího českého písemnictví. BK je psána upraveným diakritickým pravopisem (bratrským pravopisem). V BK se poprvé v českém prostředí objevuje dělení kapitol na verše (podle vzoru Roberta Stephana z roku 1551).

Výjimečnost tohoto díla je dána i tím, že je zřejmě prvním českým překladem, který se snažil vycházet z původních biblických jazyků (hebrejštiny, aramejštiny a řečtiny), nikoliv z latinské Vulgáty, přičemž se překladatelé velmi snažili o přesný překlad. Ve své době byla ceněna nad Lutherovu, její čeština se stala po další století vzorem ryzí češtiny, jakožto *bibličtina* byla užívána jako církevní jazyk na Slovensku.

Iniciátorem překladu byl Jan Blahoslav, který sám přeložil Nový zákon (NZ) podle řecké a latinské předlohy. První vydání NZ vyšlo v roce 1564 v Ivančicích. Z dalších překladatelů BK to byl např. Mikuláš Albrecht z Kaménka, Lukáš Helic, Jan Eneáš, Izaiáš Cibulka, Jiří Strejc ad.

„*I každé chrastiny polní, dřívě než byla na zemi, i všeliké byliny polní, prvé než vzbázela; nebo ještě byl nedštil Hospodin Bůh na zemi, aniž byl který člověk, ješto by dělal zemi.*“ (Bible kralická, 1613, novočeský prepis).

⁷ Elektronický text Bible kralické z roku 1579–1594 je dostupný na adrese: <http://www.fit.vutbr.cz/~michal/kr/cs>, vydání z roku 1613 je k dispozici online na adresách: [http://cs.wikisource.org/wiki/Bible_\(Kralick%C3%A1\)](http://cs.wikisource.org/wiki/Bible_(Kralick%C3%A1)) nebo <http://www.etf.cuni.cz/~rovnanim/bible/k/Mt1.php>

⁸ Od roku 1994 vzniká moderní, evangelikální překlad *Nová bible kralická* (NBK), inicovaný Alexandrem Flekem a Jiřím Hedánkem. Tento překlad, který vychází z originálních jazyků, přihlíží i k textu *Bible kralické*. Více o projektu lze nalézt na adrese: <http://www.nbk.cz/>

1.5 Střední čeština – období barokní (polovina 17. století – konec 18. století)

Historické souvislosti:

- V roce 1618 vypuklo české stavovské povstání, které zahájilo třicetiletou válku, ukončenou v roce 1648 Vestfálským mírem.
- Za vlády Matyáše II. Docházelo k porušování Rudolfova Majestátu, což vyvolalo pobouření – kalíšnická šlechta vypověděla králi poslušnost a zahájila odboj. Vytvořila vládu 30 direktorů a po smrti Matyáše zvolila (místo nástupce Ferdinanda II.) Fridricha Falckého.
- V roce 1620 byly české stavy poraženy Habsburky v bitvě na Bílé hoře, v roce 1621 bylo na Staroměstském náměstí v Praze popraveno 27 účastníků povstání.
- V roce 1627 bylo vydáno Obnovené zřízení zemské, které potvrdilo dědičné nároky Habsburků na trůn > katolické duchovenstvo prvním stavem v zemi, vedle češtiny se užívala němčina, české země ztratily samostatnost, byla obnovena rekatolizace. Mnoho nekatolíků odchází do jiných zemí a zároveň s nimi i značná část představitelů české kultury, tato doba je později nazývána dobou „temna“.
- Exulanti se usadili především na Slovensku, v Polsku a Německu. K nejznámějším osobnostem pobělohorského exilu patřil poslední biskup Jednoty bratrské, Jan Amos Komenský (Narodil se v r. 1592 na Moravě, po studiích učil na školách Jednoty bratrské v Přerově a ve Fulneku, r. 1628 odchází do vyhnanství. Působil v polském Lešně, na Slovensku, ve Švédsku, v Uhrách a v Nizozemí, kde také zemřel v r. 1670, je pochovaný v Naardenu). Mimo jiné žádal, aby se vyučovalo v rodném jazyce, propagoval „školu hrou“, srozumitelnost, názornost, připravil první obrázkovou učebnici. Je znám po celém světě a nazýván učitelem národů.

Jazyk:

Po třicetileté válce se počet česky píšících autorů začal výrazně zužovat, čeština mizela ze šlechtických sídel i z měst a česká inteligence odcházela do exilu nebo do ústraní. Postupující germanizace vyvolala snahy bránit se cizím vlivům, začínají působit puristé (brusiči jazyka), kteří (s dobrými úmysly) vytvářeli neobratné neologismy, např. **Jiří Konstanc – Brus jazyka českého** (1667) nebo **Matěj Václav Šteyer** (dílo **Žáček aneb Výborně dobrý způsob, jak se má dobře po česku psátí neb tisknouti**, 1668). Jistou odbornou úroveň lze nalézt v mluvnici **Václava Jana Rosy Čechořečnost, seu Grammatica Linguae Bohemicae** (1671), ve které se však poněkud neohrabaně pokouší vytvářet české ekvivalenty cizích termínů, např. *skokotnosta – taneční mistr, čistonosopléna – kapesník, způsob poroučejičný – imperativ, způsob nadnášejičný – superlativ* apod. (Některé Rosovy neologismy ale použil J. Jungmann při vytváření literárněvědné a gramatické terminologie – *veselobra, hláska, samobláska, příslovce*). Obdobnou snahu nacházíme i v díle **Jana Václava Pohla Gramatika česká oder die böhmische Sprachkunst** (1756): *myslivír – student, skokotnosta – taneční mistr, letodník – kalendář, polokolec – háček, brňnkoklapka – klavír, modlirna – modlitebna, dlažkodělna – cibelna, jezna – jídelna, zámřežna – kancelář* ad. K nejlepším gramatikám té doby patří **Grammatica Slavico-Bohemica** (1746) **Pavla Doležala**, která soustavněji pojednává o slovo tvorbě. Zavedl také řazení sloves do šesti tříd podle kmene infinitivního.

Proces úpadku češtiny byl v poslední třetině 18. století ukončen vznikem obrozeneckého hnutí.

Literatura:

Česká literatura se poprvé rozdělila na oficiální (např. **Bedřich Bridel**), ineditní (např. **Bohuslav Balbín**) a exilovou (např. **Jan Amos Komenský**, **Pavel Stránský** a **Pavel Skála ze Zhoře**).

Jan Amos Komenský:

Kšaft umírající matky Jednoty bratrské (1650) – napsáno po Vestfálském míru (1648), který ukončil naděje exulantů na návrat do vlasti.

Labyrint světa a ráj srdce (1623) – ostrá kritika tehdejší společnosti.

Listové do nebe (1618) – 5 fiktivních dopisů chudých Kristu.

O poezii české (po 1620) – propaguje časomíru.

Thesaurus linguae bohemicae – materiály připravované (téměř 40 let) pro vydání slovníku českého jazyka shořely v roce 1656 při požáru Lešna. Zachovala se sbírka přísloví a rčení *Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*, vydaná v r. 1849 společně s *Didaktikou českou*.

Theatrum universitatis rerum (1616-18) – hájil češtinu před výtkami malého bohatství.

Pedagogické spisy:

Didactica magna (1538), *Informatorium školy mateřské* (kol. 1630), *Orbis sensualium pictus* (1658) – původně učebnice latiny, později i jiných jazyků. *Janua linguarum reserata* (1631) – učebnice latiny.

„*Věřím i já Bohu, že po přejití vichřic hněvu bříchy našimi na hlavu naši uvedeného vlada věcí tvých k tobě se zase navrátí, ó lide Český!*“

Bohuslav Balbín – *Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště českého* (psáno asi r. 1672).

Oficiální literatura: *Svatováclavská bible* (1677 – 1715) – katolický překlad pořízený jezuitou na základě revidované latinské Vulgáty.

Bedřich Bridel – *Co Bůh? Člověk?* (1658) – úvaha o boží dokonalosti a nicotě lidské.

Adam Michna z Otradovic – *Česká mariánská muzika* (1647) – kancionál.

Lidová a pololidová tvorba.

Ničení knih jezuitou **Antonínem Koniášem**.

1.6 Nová čeština (vznik národního obrození – polovina 19. století)

Historické souvislosti:

- Reformy Marie Terezie v duchu osvícenského absolutismu (rozumně uspořádaný stát ke všeobecnému blahu občanů).
- V roce 1781 byl vydán toleranční patent a zrušeno nevolnictví jejím nástupcem Josefem II.
- Od roku 1751 byla postupně zaváděna výuka českého jazyka do škol, první z nich byla tereziánská vojenská akademie ve Vídeňském Novém Městě.
- V roce 1754 vzniká vojenská katedra češtiny.
- V roce 1775 byl zřízen kabinet českého jazyka ve Vídni a v roce 1793 na Univerzitě Karlově.
- Přetrvávající germanizace (němčina na úřadech a ve školách) zvedá vlnu odporu a také zájmu o mateřský jazyk. Do čela tohoto hnutí se stavějí čeští učitelé a kněží a postupně (zhruba od poslední třetiny 18. století do roku 1848) se formuje proces **národního obrození** (NO), jehož hlavním úkolem bylo oživit český jazyk a motivovat český národ k větší uvědomělosti.
- Počáteční jazykový ráz představovaný Josefem Dobrovským a Josefem Jungmannem přerostl na konci do zformování politického programu austroslavismu Františka Palackého. V dobovém tisku ho prosazoval zejména Karel Havlíček Borovský.
- Inspirace „národních buditelů“ v historii (František Palacký) či v jiných slovanských národech, zejména v Rusku (František Ladislav Čelakovský, Pavel Josef Šafařík, Jan Kollár).
- Důraz na zlepšení všeobecného vzdělání lidových vrstev, prostředkem vzdělávání se stalo divadlo a vydávání knih, které byly tištěny Václavem Matějem Krameriem v pražské České expedici (1786).
- České divadlo – Josef Kajetán Tyl, organizátor, dramatik a dramaturg Stavovského divadla. Vznik ryze českého divadla Bouda (1786–1789). V roce 1850 vzniká Sbor pro zřízení českého národního divadla, které bylo otevřeno v roce 1881.
- Vznik slavistiky, nauky o slovanských národech a slovanské vzájemnosti.
- 1831 – založení Matice české, která se od 40. let stala nejvýznamnějším vydavatelem české odborné literatury.

Periodizace národního obrození:

- 1) Obranná (konsolidační) fáze (80. léta 18. st. – poč. 19. st.) – obrana jazyka, tzv. generace Dobrovského, počátky českého divadla, básnictví a žurnalistiky.
- 2) Ofenzivní fáze (poč. 19. st. – konec 20. let 19. st.) – období vlastenecké agitace, tzv. generace Jungmannova.
- 3) Vítězná fáze (30. léta 19. st. – 50. léta 19. st.) – vítězství celonárodního hnutí, politický charakter, tzv. generace Palackého.

Jazyk:

Znovu je vydána starší Balbínova **Rozprava na obranu jazyka slovanského, zvláště českého**, vznikají také další obrany českého jazyka:

Jan Václav Pohl: Pravopisnost řeči české (1756) – návrh ortografické reformy.

Karel Ignác Thám: Obrana Jazyka Českého proti zlobivým jeho utrhačům, též mnohým vlastencům v cvičení se v něm nedbalých a líknavým sepsaná (1783) – odůvodňuje potřebu češtiny a nabádá k jejímu studiu.

Na sklonku 18. století byly vydávány obrozenecké mluvnice:

František Martin Pelcl – Grundsätze der Böhmischen Grammatik (1795) – základy české mluvnice, schvaloval tvary jako *vozejk, mejdlo, divové, se zubami, mužmi, mladé děvčata*.

František Jan Tomsa – Böhmishe Sprachlehre (1782) – schvaloval tvary *vokoun, pejcha*, duálový – *dva česká, miluji, piji, ale i stůni, meli, voři*. Nepřipouštěl protezi *vovoce*, uznával tvary *ouřad, vejdělek*.

Karel Ignác Thám – Böhmishe Grammatik zum Gebrauche der Deutschen (1798) – významné ve své době, uznával tvary *potokové* ad.

Jan Nejedlý – Böhmishe gramatik (1804).

Jazyk 1. fáze (obraně) = snaha čelit germanizaci, vzorem veleslavínská čeština, snahy o kodifikaci jazyka.

Josef Dobrovský

Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache (1809) – „Podrobná mluvnice jazyka českého“, provedl tzv. analogickou opravu pravopisnou (viz Novočeský pravopis). Rozdělil slovesa do tříd podle kmene minulého, zpřesnil tvary přechodníků. Píše *ounor, tejden*, ale *užitek, sukno*, lépe než *dlubách je dluzích*. Uvádí *piji*, ale *mru, tru, dru*. Nedovoloval protetické *v-*, psal jedno *l*. Získala platnost kodifikace.

Deutsch-böhmisches Wörterbuch (1802, 1819) – dvoudílný německo-český slovník.

Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur (Dějiny české řeči a literatury) (1792) – oslava veleslavínské češtiny. Jako první se pokusil o periodizaci vývoje češtiny a její literatury a určení jednotlivých etap vývoje. Důsledně spojuje dějiny české literatury s dějinami českého jazyka.

Základy jazyka staroslověnského – 1. vědecká mluvnice staroslověnštiny.

Česká prozodie – propagoval přízvuknou prozodii, stanovil pravidla českého trochejského sylabotonickeho verše.

Jazyk 2. fáze (ofenzivní) = obohacování slovní zásoby.

Josef Jungmann:

Slovník německo-český (1834-9) – pětidílný překladový i výkladový slovník, obsahoval 120 tisíc slov. Čerpal ze starých památek, lidové slovesnosti, jiných slovanských jazyků – např. z ruštiny: *příroda, jesěň, vzduch*, polštiny – *tklivý, závoj, obřad, předmět, plyn*. Některá slova jsou užívána dodnes (*kyslík, dusík, ublík, podmět, mluvnice, sněžěnka, hýkovec, výrobek*), některá se neujala (*lučba-chemie, tážanec-otazník, umnice-logika, magnetyčna*). Spolupracoval s botanikem **Janem**

Svatoplukem Preslem, fyziologem Janem Evangelistou Purkyně, básníkem Antonínem Markem.

Rozmlouvání o jazyce českém (1803, 1806) – kulturní program generace, na rozdíl od Dobrovského věřil v budoucnost češtiny, odsuzoval poněmčené Čechy, kteří své chování vydávají za kosmopolitismus.

František Novotný z Luže: **Pravidla české řeči** (1818).

J. B. Malý: **Krátká mluvnice pro Čechy** (1845) – počest'ování názvů pádů ad.

Thomas Burian: **Lehrbuch der böhmischen Sprache für Deutsche** (1843) ad.

Jazyková norma za obrození: odstranění protetického *v-*, kolísání kvantity – např. *čaj*, *chvílka* apod., kolísání tvarů *chrání/chránějí*, *vlasami*, *na hrobách* apod. Odchyly v postavení přívlastků – módou byla antepozice přívlastku neshodného – *zbrocené barfy tón* apod.

V této době vzniká podoba **NOVOČESKÉHO PRAVOPISU**: K nejdůležitějším úpravám patří tzv. analogická úprava **Josefa Dobrovského**. Po *c* se začalo psát jen *i*, *í*, po *s*, *z* *i*, *í* nebo *y*, *ý* podle etymologie nebo morfologické analogie: např. *tisíc*, *syn*, nom. sg. *kosí* podle *páni*, akuz. sg. *kosy* podle *pány*, podle *sedím*, *cítím* i *prosím*, *vožím*. U adjektiv uvádí podle *medvědí* analogicky i *koží*, *busí*, podle *hadí* i *kosí*, ale vždy *otci* a *vojáci*. V kořenech slov ponechával *y*: *zřma*, *sylný*. Byl také zaveden dnešní způsob psaní spojky *i* (dříve *y*).

V roce 1817 zavedl **Václav Hanka** ve spise **Pravopis český** psaní *u* na začátku slova místo *v-* (*vmysl* > *úmysl*). Tím přechodně vypadlo písmeno *v* z české abecedy, neboť souhláska *v* se psala jako *w* (bilabiální výslovnost zanikla ve 14. st. objevením fonému *f* v cizích slovech a domácím *upvati* > *úfatí*). Později začíná boj o tuto úpravu, která končí skladnou opravou pravopisu.

V r. 1842 se uskutečnila tzv. reforma skladná, připisovaná **Pavlu Josefu Šafaříkovi**. Grafém *j* byl nahrazeno grafémem *í*, v důsledku toho byly grafémy *g* a *y* v platnosti *j* nahrazeny grafémem *j*; litera *g* se tak uvolnila pro označování *g* (a nemuselo se užívat *g* s háčkem): např. *její* místo dřívějšího *gej*. Tato oprava byla částečně přijata Maticí českou, přijato nebylo psaní *ou* místo *au* a *v* místo *w*, a to až do roku 1849.

V letech 1849 – 1850 proběhla třetí reforma pravopisu – bylo zavedeno psaní *v* místo *w* a *ou* místo *au*, začala se označovat délka nad počátečním *ú* (*úřad*), pomocné tvary *bych*, *bys*... se začaly psát zvlášť, příklonka *-lí* s tiretem. Tím byl novočeský pravopisný systém postupně zbaven všech nevyhovujících archaismů.

Ve dvacátých letech byl také změněn typ písma: stará gotická fraktura (švabach) byla nahrazena latínkou (renesanční antikvou). V této souvislosti byla odstraněna spřežka *ſſ* a nahrazena písmenem *š*.

Literatura:

František Faustín Procházka, Václav Fortunát Durych – *Bible česká* (1778–1780), zdokonalená – 1804, 1805 a *Písmo svaté Nového zákona* – 1786.

Spor o rukopisy: *Rukopis královédvorský* – nalezen r. 1817 ve Dvoře Králové, označen za památku z konce 13. st. (TEXT), *Rukopis zelenohorský* – anonymně zaslán Národnímu muzeu (purkrabímu hraběti Kolovratovi) r. 1818, nalezen na Zelené hoře u Nepomuku, označen za památku z 10. st. Obsahují převážně skladby epické. (TEXT) Spory trvaly do 80. let 19. st., byla prokázána jejich nepravost (zvl. v časopise Athenaeum: T. G. Masaryk, J. Gebauer ad.). Rukopisy měly dokázat starobylost naší kultury a posílit národní sebevědomí. Pravděpodobní autoři podvrhu: Václav Hanka (knihovník a archivář Českého muzea, jazykovědec, básník), Josef Linda (novinář a spisovatel).

Vznik první novočeské básnické školy: A. J. Puchmajer, Šebestián Hněvkovský: *Sebrání básní a zpěvů* (syllabotónický verš) x Václav Thám: *Básně v řeči vázané* (vliv anakreontské poezie).

Josef Jungmann:

Slovesnost (1820) – učebnice poetiky a čítanka.

Historie literatury české (1825) – přehledné dějiny české literatury – knihopis – soupis literárních památek od nejstarších dob po současnost, periodizace.

Jan Kollár:

Básně, Slávy dcera (1824) (TEXT) – časoměrná prozódie – spojení hexametru (6stopý verš) s pentametrem (5stopý verš) = elegické distichon.

Aj, zde leží zem ta před okem mým slzy ronícím
Někdy kolébka, nyní národu mého rakev.

Pavel Josef Šafařík: *Počátkové českého básnictví, obzvláště prozódie* (1818) – spolu s F. Palackým, z obav před Dobrovským (který prosazoval syllabotónický verš) vydáno anonymně. Požadavek umělecky náročné tvorby, propagace časomíry.

Slovanské starožitnosti (1836–7) – pracoval na starých slovanských dějinách.

František Palacký: *Dějiny národu českého v Čechách i v Moravě* (1848) – pět dílů zobrazujících minulost české země, některé části (zejm. husitství) jsou poněkud zidealizované.

František Ladislav Čelakovský:

Ohlas písní ruských (1829) – napodobil zejm. ruskou epiku tzv. bylin (písní o tom, co bylo).

Ohlas písní českých (1839) – skladby inspirované lidovou slovesností.

Karel Jaromír Erben: *Kytice z pověstí národních* (1853) – sbírka 12 básní, převážně balad.

Josef Kajetán Tyl: *Fidlovačka* (1834) – zazněla zde poprvé píseň *Kde domov můj*, hudbu k ní složil František Škroup. Další dramata – *Kuthohorští havíři*, *Jan Hus*, *Strakonický dudák* ad.

Další autoři: Karel Havlíček Borovský: *Epigramy, Tyrolské elegie, Křest sv. Vladimíra, Král Lávra*. Karel Sabina: *Oživené hroby*. Božena Němcová: *Babička, V zámku a podzámčí, Obrazy z okolí domažlického, Pohorská vesnice*. Karel Hynek Mácha: *Máj, Cikáni, Mária, Křivoklad* ad.

1.7 Nová čeština – 2. polovina 19. století

Historické souvislosti:

- *Další rozvoj českého jazyka – v roce 1882 došlo k osamostatnění české univerzity (rozdělení pražské univerzity na českou a německou část).*
- *Čeština proniká do škol a úřadů, rozvíjí se publicistika.*

Jazyk:

Dále se rozvíjí česká terminologie, např. **Jan Nepomuk Škroup** vytváří hudební názvosloví, **Miroslav Tyrš** tělovýchovnou terminologii, **Pavel Josef Šafařík** vydává *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnázia a reálné školy* ad.

Objevují se spory o vzor jazyka při jeho popisu: jazykoví teoretici viděli vzor spisovného jazyka v jazyce humanistickém, někteří autoři však považovali za vhodnější popis lidového jazyka či jazyka soudobých spisovatelů. Vycházejí další kodifikace jazyka, v nichž se tyto spory vyostřují:

Martin Hatalla: *Skladba jazyka českého* (1850) – v popisu jazyka se opíral o jazyk děl současných spisovatelů, nebral v potaz jazyk starší literatury. Kniha měla být zavedena do škol, avšak např. K. J. Erben se k ní postavil velmi odmítavě.

Václav Zikmund: *Skladba jazyka českého* (1863) – nepodává výklad soudobého jazyka, ale zaměřuje se na výklad, který má sloužit jako návod a vzor správného a kultivovaného vyjadřování. Za základ jazykové správnosti bere jazyk vyspělé literární tvorby 16. století, přitom však přihlíží podle potřeby k památkám mladším i starším.

Josef Durdík: *Kallilogie čili o výslovnosti* (1873) – výklady z fonetiky, gramatiky, ortoepie spolu s výklady literárněhistorickými, estetickými a obecně kulturními. Hlavním kritériem popisu jazyka je jazyk lidu a nejlepších soudobých spisovatelů, nikoliv starý jazyk.

Neshody vyvrcholily v 70. letech vznikem celé skupiny „brusičů“ jazyka:

Jan Javůrek: *Brus jazyka českého* (1873) – upravoval české tvarosloví podle zásad, které si sám vymyslel – odmítal např. ak. sg. zájmena *on (ho, jeho)*, doporučoval spojení jako *vyznati se na něco, poslati po syna, podepsati se v něčem* apod.

Vincenc Prasek: *Brus příspěvkem ku skladbě srovnávací* (1874) – obhajoval jevy dávno mrtvé, jako *mrskání metelné, házení kamenné*, zaváděl do spisovné češtiny opavské dialektismy apod.

Do sporů zasáhla i Matice česká, která už r. 1871 ustanovila komisi pro brus jazyka českého a ve svém prohlášení se postavila na stranu staromilců. Komise (**J. Gebauer, V. Zikmund, K. Tieftrunk** ad.) připravila matiční **Brus českého jazyka**, který vyšel celkem 3x (1887–1894) a který byl připraven podle těchto zásad: a) měřítkem správnosti je stará čeština až do Komenského, b) je třeba se opřít i o lidovou řeč, c) důležitá je i analogie jiných slovanských jazyků.

Na pevný historický základ postavil české hláskosloví a tvarosloví svým dílem **Jan Gebauer** (1838–1907):

Historická mluvnice jazyka českého – části *Hláskosloví* (1894), *Tvarosloví – Skloňování* (1896), *Tvarosloví – Časování* (1898), *Skladba* (1929, k vyd. upravil František Trávníček).

Slovník staročeský (1903, 2 díly, 2. díl připravil k vydání Emil Smetánka).

Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské I, II (1890).

Krátká mluvnice česká (1891).

Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví (1902) – u maskulín a neuter odstraňuje femin. koncovky, důsledně žádá skloňování i-kmenů podle vzoru *kost*, užívá tvary *kupuji, teší*, prosazuje starobylé tvary – Boleslavě, do Chrudimě, zavádí analogický imperativ *bij, kryj* místo *bí, krej*, obnovuje přísná pravidla flexe přechodníků, zavádí starý tvar *dada, dadouc* ad.

Spolu s T. G. Masarykem a J. Gollem měl největší zásluhu na prokázání nepravosti Rukopisů královédvorského a zelenohorského, ačkoli byl zpočátku jejich zastáncem.

Literatura:

Rozvoj divadla – **Bedřich Smetana: Libuše** (opera, slavnostní otevření Národního divadla – 1881, 1883).

Májovci (almanach Máj, 1858) – **Jan Neruda: Povídky malostranské**, **Vítězslav Hálek: V přírodě**, **Adolf Heyduk: Cimbál a husle**, **Rudolf Mayer: V poledne**, **Václav Šolc: Prvosenky**, **Karolina Světlá: Vesnický román**, **Jakub Arbes: Newtonův mozek** ad.

Ruchovci (almanach Ruch, 1868) – **Svatopluk Čech**, **Eliška Krásnohorská**, **Josef Václav Sládek** ad.

Lumírovci (časopis Lumír, 1877) – škola kosmopolitní – **Jaroslav Vrchlický**, **Julius Zeyer**, **Josef Václav Sládek** ad.

Historická próza – **Alois Jirásek**, vesnický román – **Antal Stašek**.

Realismus – drama – bří **Mrštíkové**.

Česká moderna 90. let – **Antonín Sova**, **Otokar Březina**, **Karel Hlaváček**, **František Xaver Šalda**, generace „buřičů“ – **Viktor Dyk**, **František Gellner**, **Fráňa Šrámek**, **Karel Toman**, **Stanislav Kostka Neumann**.

Petr Bezruč ad.

1.8 Nová čeština – 20. století

Historické souvislosti:

- V roce 1916 vznikl časopis *Naše řeč* (1916) – péče o kultivaci spisovné češtiny, zvláště úřední (zejm. stati Josefa Zubatého a Václava Ertla).
- V roce 1918 vznikla Československé republiky – v důsledku toho potřeba nové péče o jazyk národa.
- Dotvářela se odborná terminologie, vznikl časopis *Naše úřední čeština*, který sleduje nápravu úředního jazyka ve všech oborech.
- V roce 1926 byl založen Pražský lingvistický kroužek (Vilém Mathesius, Bohuslav Havránek, Miloš Weingart, Roman Jakobson, Nikolaj Sergejevič Trubeckoj) – pohled na jazyk z hlediska funkčního, diferencovaně podle funkce. Vznik pod vlivem ruského formalismu, imanentistická teorie – soustřeďuje se na vnitřní funkce složek uvnitř díla, obsah je pouhý význam.
- Za okupace – jsou zavřeny vysoké školy, obnovena germanizace, čeština je vytlačována z úřadů.
- V roce 1938 vznikl Kruh přátel českého jazyka (zakladatelé: Josef Václav Bečka, Jiří Haller, Vladimír Šmilauer ad.).
- V roce 1946 byl založen Ústav pro jazyk český ČSAV.
- Po r. 1948 – ideologizace, vliv ruštiny – přejímání slov (např. kolchoz, přestrojka), poklonkování marxismu.
- Nivelizace nářečí, rozvoj městské mluvy (např. brněnská plotna), obecné češtiny.

Jazyk:

V roce 1926 vznikl **Pražský lingvistický kroužek (PLK)** – k zakládajícím členům patřili **Vilém Mathesius**, **Bohumil Trnka**, **Bohuslav Havránek** a **Jan Mukařovský**, ze zahraničních autorů **Roman Jakobson**, **Nikolaj Sergejevič Trubeckoj** a **Sergej Karcevskij**. Na prvním sjezdu slovanských filologů (v Praze v roce 1929) předložili základní výzkumný koncept (*Teze*). Vycházeli zejména z myšlenek strukturalismu **Ferdinanda de Saussura**. Rozpracovali mj. bilaterální teorii jazykového znaku jako arbitrární jednoty označovaného (fr. signifié) a označujícího (fr. signifiant). Příspěvky PLK byly publikovány v řadě *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*.

Jedním z hlavních úkolů České akademie věd a umění (založena v roce 1891) bylo připravit velký výkladový slovník národního jazyka. R. 1906 podal **F. Pastnek** spolu s **F. Š. Kottem** a **J. Zubatým** návrh na zahájení přípravných prací na slovníku. V roce 1911 bylo založeno nejstarší akademické pracoviště – Kancelář Slovníku jazyka českého, která v letech 1935 – 1957 vydávala **Příruční slovník jazyka českého** (vycházel nejprve v sešitech). Po 2. světové válce byla Kancelář přeměněna na **Ústav pro jazyk český** (1946), jehož úkoly se rozšířily o zkoumání českých nářečí, dějin češtiny a problematiky současného jazyka v podobě písemné i mluvené, stylistiky, jazykové kultury aj. Nově vzniklo brněnské pracoviště ústavu, rozvíjející domácí tradice zkoumání nářečního a etymologického.

Na původní devítisvazkový Příruční slovník navázal čtyřsvazkový **Slovník spisovného jazyka českého** (1960 – 1971) a jednosvazkový **Slovník spisovné češtiny** (1. vyd. 1978), po sešitech vycházel **Staročeský slovník** a **Etymologický slovník jazyka staroslověnského**, situaci v oblasti českých nářečí dokládá **Český jazykový atlas**.

Důležité postavení v prezentaci výsledků českého jazykovědného zkoumání zaujímají časopisy vydávané Ústavem pro jazyk český – *Naše řeč* (založená r. 1916), *Slovo a slovesnost – Časopis pro otázky teorie a kultury jazyka* (založený r. 1935 jako orgán Pražského lingvistického kroužku), *Časopis pro moderní filologii* (od r. 1911), *Linguistica Pragensia* (od r. 1991), *Acta onomastica* (od r. 1960). Mimo to vycházejí ročenky *Bibliografie české lingvistiky* a *Bibliografie české onomastiky*, osobní bibliografie významných jazykovědců ad.

V průběhu 20. století se objevuje nová generace jazykovědců (**Jaroslav Bauer, Jaromír Bělič, František Daneš, Pavel Eisner, Miroslav Grepl, Karel Hausenblas, Bohuslav Havránek, Alois Jedlička, Milan Jelínek, Miroslav Komárek, František Kopečný, Josef Kurz, Václav Machek, Vladimír Šmilauer, František Trávníček** ad.) a vznikají nové kodifikace jazyka:

Pravidla pravopisu

Pravidla českého pravopisu – vycházejí od roku 1902, ve vydání z roku 1992 bylo zjednodušeno psaní přejatých slov dle výslovnosti (např. *diskuze, režisér* atd.), poslední vydání v roce 2005: *Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia, vyd. 2. (s dodatkem MŠMT).

Ortoepie:

J. Durdík: Kallilogie čili o výslovnosti (1873)
A. Frinta : Novočeská výslovnost (1909)
F. Trávníček: Správná česká výslovnost (1931)

Po 2. světové válce vzniká v ČSAV ortoepická komise:

Výslovnost spisovné češtiny - 1. díl - slov českých – **B. Hála**
2. díl - slov cizích – **M. Romportl**

ad.

Mluvnice

F. Trávníček: Mluvnice spisovné češtiny (1951) – konzervativní, pozitivistický pohled
B. Havránek, A. Jedlička: Česká mluvnice (1951) – popisná, ale přesnější
B. Havránek, Alois Jedlička: Stručná mluvnice česká (1952)
Vladimír Šmilauer: Nauka o českém jazyku (1972) – přehledné shrnutí poznatků o současné spisovné češtině

Mluvnice češtiny (1986–7) – „akademická“, 3 díly, pouze popisuje jazyk, nechce kodifikovat, obsahuje i valenční syntax:

1. díl – fonetika, fonologie, slovtvorba
2. díl – morfologie
3. díl – skladba (syntax).

Slovníky:

Příruční slovník jazyka českého (1935–1957), 9 svazků, cca 250 000 hesel
B. Havránek a kol.: Slovník spisovného jazyka českého (1958–1971)
J. Filipec, F. Daneš: Slovník spisovné češtiny (1978) – „pro školu a veřejnost“
J. Jelínek, J. V. Bečka, M. Těšitelová: Frekvenční slovník slov a tvarů (1961)
J. Haller: Český slovník věcný a synonymický (1969–1977)
J. Holub, F. Kopečný : Etymologický slovník jazyka českého (1952)
V. Machek: Etymologický slovník jazyka českého (1957)

Staročeský slovník (od 1968) – slovní zásoba do 15. století

A. Profous: *Místní jména v Čechách* (od 1947) – 5 dílů

L. Hosák, R. Šrámek: *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (1970–1980) – 2 díly

F. Kopečný: *Průvodce našimi jmény* (1974)

D. Moldanová: *Naše příjmení* (1984) ad.

Časopisy

Listy filologické (1874) – založeny Jednotou českých filologů, zaměřeny na klasickou filologii, bohemistiku a srovnávací jazykovědu. Od roku 1953 vydává nakladatelství Academia: Kabinet pro studia řecká římská a latinská ČSAV. Redaktoři **J. Gebauer, Jan Kvíčala, V. O. Slavík** ad.

Český jazyk a literatura (1950) a další (viz výše – časopisy ÚJČ).

Péče o jazykovou kulturu:

Ústav pro jazyk český – jazyková poradna na internetu, jazykové koutky v rozhlase, televizi, popularizace češtiny (*Víte si rady s češtinou, Čeština všední i nevšední, J. Chloupek – O češtině* ad.).

Vývoj českého hláskosloví

Čeština patří do skupiny západoslovanských jazyků, které se začaly vydělovat z původní praslovanské jednoty na konci praslovanského období. Diference, které tehdy vznikaly, se týkaly zejména jevů hláskových.

2.1 Praslovanské změny (do 9. století)

Nejstarší hláskové změny češtiny vznikly ještě uvnitř praslovanského celku. Některé znaky má proto čeština společné s ostatními západoslovanskými jazyky:

- a. metateze likvid: za původní skupiny **tort, tolt, tert, telt** > **trat, tlat, trět, tlět**

psl.	stsl.	čes.	pol.	rus.
<i>gordь</i>	<i>gradь</i>	stč. <i>grad</i> (> nč. <i>hrad</i>)	<i>gród</i>	<i>gorod</i>
<i>golva</i>	<i>glava</i>	stč. <i>glava</i> (> nč. <i>hlava</i>)	<i>glowa</i>	<i>golova</i>
<i>bergь</i>	<i>brěgь</i>	stč. <i>brěg</i> (> nč. <i>břeh</i>)	<i>brzeg</i>	<i>bereg</i>
<i>melko</i>	<i>mlěko</i>	stč. <i>mlěko</i> (> nč. <i>mléko</i>)	<i>mleko</i>	<i>moloko</i>

- b. metateze likvid: původní počáteční skupiny **ort-, olt-** > **rat-, lat-** nebo **rot-, lot-**

psl. *ormę* > nč. *rameno*, psl. *ordlo* > nč. *rádlo*, psl. *orbiti* > nč. *robiti*, psl. *olkati* > nč. *lákatí*, psl. *olni* > nč. *loni*, psl. *alkъtь* > *loket*

- c. skupiny **tj, kt, dj** > **c, dz** (> **z**)

psl. *svetja* > stč. *svieca* (> nč. *svíce*), psl. *nokъtь* > nč. *noc*, psl. *medja* > stč. *medza* (> nč. *mez*)

- d. zachování původních skupin **tl, dl**

nč. *pletl, vedl* x stsl. *velь, plebь*, nč. *mýdlo, sádlo* x rus. *mylo, salo*

- e. skupiny **kv, gv** nepodlehly palatalizaci

stč. *květ, gvězda* (> nč. *hvězda*) x rus. *cvět, zvězda*, charv. *cvijet, zvjězda*

- f. za skupiny **bj, pj, mj, vj** > palatální retnice **b', p', m', v'**

stč. *grabě* (> nč. *brábě*), stč. *zem'a* (> nč. *země*), stč. *stav'ati* (> nč. *stavět*) x stsl. *zemlja*, rus. *lovlju* (tzv. epentetické *l*)

- g. hláska **ch** > **š** ve II. a III. palatalizaci

stč. *o múšě* (> nč. *mouše*), stč. *veš(kery)* x stsl. *mušě, vьsb*, rus. *vesь*

2.2 Pračeské změny (9. – 13. století)

Další znaky přibýly češtině na počátku samostatného vývoje v době předhistorické. Jazyku, který vznikl po provedení těchto změn, říkáme **pračeština**.

- a. kontrakce (stahování): pokud ve slově existovala skupina dvou vokálů, mezi nimiž byl konsonant **j**, došlo ke stažení skupiny na jeden dlouhý vokál (ještě před vokalizací jerů).

skupina	vzniklo	čes.	rus.
-aja-	á	<i>nová</i>	<i>novaja</i>
-oja-	á	<i>stát</i>	<i>stojat'</i>
-oje-	é	<i>nové</i>	<i>novoje</i>
-bje-	<i>ie</i> > <i>í</i>	stč. <i>zdravie</i> > nč. <i>zdraví</i>	<i>z'dorovje</i>
-aje-	á	<i>děláš</i>	<i>dělaješ</i>
-ěje-	<i>ie</i> > <i>í</i>	stč. <i>umieš</i> > nč. <i>umíš</i>	<i>uměješ</i>
-uju-	<i>ú</i> > <i>au</i> > <i>ou</i>	stč. <i>novú</i> > <i>novau</i> > nč. <i>novou</i>	<i>novuju</i>

- b. zánik a vokalizace jerů: **Havlíkovo a Gebauerovo jerové pravidlo**: počítáme-li jery od konce slova, liché jery (tzv. slabé) zanikly, sudé (tzv. silné) se vokalizovaly. V češtině se sudé jery (tvrdé i měkké) vokalizovaly v **e**.

šъвьць > *švec*, *дньць* > *dnes*, *сьнь* > *sen*, *сьнь* > *syn*, *къць* > *kost*

3 2 1 3 2 1 2 1 1 1

Pozn.: Měkký jer měkčil předcházející souhlásku (srov. *starьць* > *stařec*, *tvьрь* > *tvář*). Spojení předložek se jmény platí za jednotku (srov. *къ domu* > *k domu*, *въ дне* > *ve dne*, *съ шъвьцьтъ* > *s ševcem*). Jestliže byly jerové slabiky odděleny jinou, nejjerovou slabikou, byl při postupu od konce slova další jer zase slabý – *съ къцьми* > *s kostmi*, *съ сьньтъ* > *s(e) synem*. Zánikem jerů vznikly obtížně vyslovitelné skupiny – *s střechy*, *dška apod.* Ve starším období byl tento stav zachován přísně, v pozdějším období bylo vkládáno tzv. vkladné *e* – *se střechy*, *deska*.

- c. zánik nosovek: nosové samohlásky **ę, ǫ** se mění téměř ve všech slovanských jazycích v samohlásky ústní (zachovány zůstaly pouze v polštině). Nosovka **ę** se změnila nejprve v široké **e** (**ä**), a to pak dále podle okolních souhlásek. Bylo-li okolí měkké, změnilo se v **ě** nebo **ie** (> **í**), bylo-li tvrdé, dalo **a**. Nosovka **ǫ** se v češtině vždy změnila v souhlásku **u**.

męso > *mäso* > nč. *maso*, *пęть* > *pät'* > nč. *pět*, *прөсьть* > *prosie* > nč. *prosí*, *рѹка* > *ruka*

- d. přehláska **a** > **ě**, **á** > **ie** (13. stol.): přehláska nastala, pokud před *a*, *á* předcházela souhláska měkká a za ním nenásledovala souhláska tvrdá.

duša > *dušě*, *oráča* > *oráčě*, *naša* > *našě*, *ležati* > *ležěti*, *sáz'ati* > *sázěti*, *Jane* > *Jěne*, *znameňá* > *znamenie*

- e. změna **dz'** > **z'**: již v nejstarším období se *dz'* (<psl. *dj*) změnilo v *z'*. Tato změna je doložena již v Kyjevských listech a Pražských hlaholských zlomcích v 10. a 11. stol.

(psl. *medja* >) *medz'a* > *mez'a* > nč. *mezь*, (psl. *gordja* >) *grádz'a* > *gráz'a* > nč. *brázь*

- f. vznik hlásky **f** (13. stol.). V počátečních stádiích nahrazovala čeština hlásku *f* v přejatých slovech – např. *biskup* (lat. *bischof*), *barva* (stněm. *varwa*, něm. *Farbe*). V pozdějších obdobích už hláska *f* v přejatých slovech zůstává (např. *frejier*, *fěrtuch*). V té době se objevuje už i v domácích slovech, vzniká ze skupiny *pv* – *upvati* > *upfati* > *úfati* (*zúfati*, *doufati*). Ve 14. stol. pak vzniká *fz* *v* při hlasivkové asimilaci.

- g. vznik hlásky **ř** (13. stol.): Vznik *ř* souvisí s vývojem palatalizace. Vzniklo z palatalizovaného *r'*.

r'ěka > *řeka*, *var'iti* > *vařiti* *r'ekl* > *řekl*, *kur'ě* > *kuřě*, *tvár'* > *tvář*, *mudr'ec* > *mudřec*

- h. změna **g** > **h** (13. stol.): této změně podlehl každé *g*, které v té době v češtině bylo, a to jak slovech domácích, tak přejatých.

glava > *hlava*, *pogan* > *pohan*, *dobrégo* > *dobrého*, *tvarog* > *tvaroh*, *Grěk* > *Hřek* (> *Řek*), *Gregor* > *Hřeboř* (> *Řeboř*)

Pozn. Byla-li cizí slova přejata do češtiny až po této změně, upravovalo se *g* na *k*, později zůstává původní *g* zachováno (*Margareta* > *Markéta*, *Gustav*, *guma* apod.).

2.3 Staročeské změny (14. – 17. století)

(14. století)

Hláskové změny začínaly většinou v kulturním centru království, ve středních Čechách (popř. v Praze) jako politickém a kulturním centru. Odtud se šířily k okrajům území. Tím se také od sebe začaly vyčleňovat základní nářeční skupiny.

Změny do 14. stol. závisely na párové měkkosti souhlásek. Měly zpravidla nějaké podmínky – byly to změny **závislé**. Od konce 14. stol. se měnil systém dlouhých samohlásek. Změny, které nastaly, neměly zpravidla žádné podmínky, prováděly se obecně, ve všech polohách. Jsou to změny **nezávislé**.

- a. přehláska **u > i, ú > í** (14. stol.): byla provedena v případě palatalizovaného předcházející souhlásky.

dušu > duši, mužů > muži, mořů > moři, kryjů > kryji, šuměti > šiměti (> šuměti), dušů > duši, znameněů > znamení

- b. přehláska **o > ě, ó > ie** (14. stol.) byla provedena v případě předcházející měkké souhlásky. Tato změna se udržela pouze u neuter.

nocovati > nocěvati (> nč. nocovati), tancovati > tancěvati (> nč. tancovati), mořóm > mořiem, koňóm > koniem

- c. **ztráta jotace: ě > e** (14. stol.): nastala po všech souhláskách mimo po retnicích.

čěna > cena, sěno > seno, (kaša >) kašě > kaše, řěka > řeka, tělo > tělo, němý > němý x běží, pěna, věří, město

- d. změna **ó > uo > ů** (14.–16. stol.): tato změna byla obecná, tedy samohláska *ó* zaniká v češtině jako samostatná hláska. Dnes se vyskytuje v cizích slovech (*balón, gól*), v domácích slovech někdy v nářečích (např. hanáckých), případně ve slovech onomatopoeických.

dóm > duom > dům, kón > kuoň > kůň, mój > muoj > můj, pánóv > pánuov > pánův, stój > stuoj > stůj, v ókol > vůkol, v óci > vůči, v óbec > vůbec

Pozn. Protože se v 16. stol. vyslovovalo už dlouhé ú, ale psalo se archaicky ještě uo, kladli písaři neryslované o nad u – což je dnešní kroužek.

- e. změna **ú > au > ou** (14.–16. stol.): od počátku 16. stol. se už vyslovovalo *ou*, ale psalo se až do r. 1849 jako *au* (*straubau* je třeba číst v obrozenských textech jako *stroubou*). Na počátku slova (např. *ouřad*) se tato změna udržela až do 19. století (patřila i do normy spisovného jazyka), ale v 19. stol. v této pozici úplně zaniklo.

Pozn. V případech kryjou, kupijou nejde o přímou změnu ú > ou, ale o analogii podle tvrdých sloves typu nesou, vedou, neboť už ve 14. stol. zde došlo k přehlásce ú > i (kryjú > kryjí).

- f. změna **aj > ej** (14.–16. stol.): této změně podlehl každé **téžeslabičné aj**. Ve spisovném jazyce se však v některých případech působením analogie udrželo původní *aj*.

daj > dej, vajce > vejce, dělaj > dělej, bajný > hejný (> bajný podle háj), tajný > tejný (> tajný podle tajit)

*Pozn. Změna **ý(i) > aj > ej** (mladý > mladej, cizí > cizej – viz Dialektologie).*

- c. **depalatalizace** (14. stol.): zánik párové měkkości souhlásek. Zanikají palatalizované varianty souhlásek. Párová měkkost se udržela dodnes v polštině a ruštině.

Pozn. Na konci praslovanského období a v období pračeském existovaly souhlásky: pouze měkké (ž, š, č, c, dž (ž), j, ň), pouze tvrdé (k, g, ch) a souhlásky spjaté párovou měkostí, tedy – změkčené (palatalizované) – ž', s', d', t', n', b', p', m', v', r', l' a tvrdé (nepalatalizované) – ž, s, d, t, n, b, p, m, v, r, l.

- d. změna **šč > št'** (14.–15. stol.): byla provedena jen v nářečích českých v užším smyslu (kromě českomoravských). Bývá vysvětlována disimilací. Podle nejnovějších výzkumů mluvy nejmladší generace proniká tato změna i do ostatních nářečí na našem území.

ješče > ještě, šťastný > šťastný, obnišče > obniště, púščěti > pouštěti

*Pozn. Disimilací se vysvětluje také systematická změna **čř > (s)tř** (13. stol.), např. čřevo > střevo (srov. slov. črevo), čřěšňa > třešně, čřěmcha > střemcha nebo změna **šč > št'** (viz také Hláskové změny nesystémové).*

- e. **Staročeská kvantita:** staročeská kvantita je výslednicí vývoje praslovanské a pračeské kvantity. Ke konci praslovanského období došlo ke krácení původně dlouhých samohlásek a ke zdĺoužení krátkých samohlásek pod novoakutovou intonací (např. gen. pl. *nób, vód, strán* apod.). Na rozdíl od nové češtiny měla stará čeština ve větší míře délku u dvojslabič. substantiv ženského rodu, např. nom. sg. *ryba, kniha*, gen. pl. *dúš, strán* apod.
- f. **Staročeský přízvuk:** původní praslovanský přízvuk byl volný a pohyblivý. V nové češtině se přízvuk ustálil přibližně ve 12. století na první slabice (v lašských nářečích pak na předposlední).

(15. století)

- a. úžení **ie** > **í** (15.–16. stol.): dvojhláska *ie* (dlouhé *ě*) se mění na dlouhé *í* – protože samohláska *í* je vyšší a „užší“ při vyslovení, nazývá se změna úžení.

viera > *víra*, *piesek* > *písek*, *stavenie* > *stavení*, *pěšie* > *pěší*, *sázie* > *sází*, *nosie* > *nosí*, *trpie* > *trpí*

- b. úžení **é** > **í** (15.–16. stol.): do spisovného jazyka proniklo ve starší době jen úžení po měkkých souhláskách. V novější době proniká i úžení v slabikách neměkkých, u některých slov se objevují dubletní tvary. Do spisovného jazyka neproniklo úžení v koncových slabikách adjektiv.

řeci > *řici*, *vajčko* > *vajíčko*, *obilé* > *obilí*, *zélé* > *zeli*, *dobré* > *dobrý*, *mléko* > *mlíko*, *kamének* > *kamíněk*, *nést* > nesp. *nýst*

- c. splývání hlásky **l** (15. stol.): souhláska *l* měla původně tři varianty – měkké *l*, střední *l* a tvrdé *l*. Už v době Husově splývala v jedno střední. Odlišně se tato souhláska vyvíjela v nářečích (viz Dialektologie).

- d. Slabikotvorné hlásky **ř**, **l̥**: v praslovanštině a ve staré češtině (po zániku jerů) byly slabikotvorné hlásky rozšířenější než dnes, např. *črný*, *črvený*, *črmák*, *ščrk*, *chlmeč*, *dlh* apod. V období do 15. stol. se u **ř** i **l̥** mohla objevit tzv. průvodní samohláska (*i*, *e*, *u*), např. *virba*, *pllný*, *velna* apod. Od 15. stol. zůstává v některých případech průvodní samohláska *e* u **ř** a samohláska *u* u **l̥**: např. *črný* > *černý*, *ščrk* > *šterk*, ale *prst*, *dlh* > *dhub*, *slnce* > *slunce*, *čln* > *člun* (srov. slov. *čln*), ale *vlk*, *pllný*.

2.4 Hláskové změny nesystémové

Některé hláskové změny byly a jsou prováděny v jednotlivých slovech nebo v menších skupinách slov, nepostihují systém jako celek. Jejich příčina je v jazykovém povědomí mluvčích – proto se jim také říká změny **psychologické**. Patří sem:

- a. **analogie**: změny jsou způsobeny vlivem slov, jež se v mysli mluvčího pro svůj význam nebo hláskovou podobu se slovem měněným nějak spojují. Např. *hajný* > *bejný* (*hajný* podle *háj*), *tajný* > *tejný* (*tajný* podle *tajit*), nářeční podoba *hlybokej* podle *vysoký* apod.,
- b. **mylná dekompozice**: špatný výklad struktury slova. Např. ze sloves *valit*, *lízat* vznikla předponová slovesa *ob(v)alit*, *oblízat*. Změnou předpony *ob-* za předponu *o-* vzniklo ve spisovném jazyce *balit*, v nářečí *blízat*.
- c. **metateze**: přesmyk. Např. *kobluk* > *klobúk*, *letorast* > *ratolest*,
- d. **asimilace**: spodoba – vyrovnání hlásek ve slově podle jedné z nich. Např. *jasen* > *jasan*, *kuroptev* > *koroptev*,
- e. **disimilace**: rozlišování – opačný postup k asimilaci. Např. psl. *perpelb* > *keřpelka* (srov. slov. *prepelica*). Disimilací se vysvětluje také systematická změna **čř** > **(s)tř** (13. stol.), např. *čřěvo* > *střevo* (srov. slov. *črevo*), *čřěšňa* > *třešně*, *čřemcha* > *střemcha* nebo změna *šč* > *št'* (viz stč. změny 14. století).

2.5 Protetické a hiátové hlásky

V praslovanštině ani ve staré češtině nebyl vyvinut ráz. Samohlásky na počátku slova se vyslovovaly bez rázu, nasazovaly se volně. Při tomto volném nasazení mohla někdy zaznít na počátku (hlavně na počátku věty) před samohláskou souhláska. Protetické hlásky vznikaly v absolutním počátku věty po pauze (typickou protetickou hláskou je *h*), hiátové hlásky pak v proudu řeči mezi vokály (typickou hiátovou hláskou je *j*).

Pozn. Některé z protetických a hiátových hlásek jsou velmi starobylé a vznikly už v praslovanském období: v/ydra (srov. lit. údra), j/estě (srov. lat. est), j/abl'ko (srov. něm. Apfel), v/ajce (srov. něm. Ei).

- a. **Protetická hláska *v*** : u několika slov pochází z praslovanského či pračeského období (*vápno, vajíce, vymeno* – *vemeno*). Ve 14. stol. se objevuje před počátečním *o* : *vokolo, vosel, vokno, von*. V 16. stol. se objevuje v českých nářečích v užším smyslu (bez jižního okraje doudebského) a v nářečích hanáckých (po čáru Litovel – Kyjov). Ve spisovném jazyce zaniká protetické *v* za národního obrození.
- b. **Protetická hláska *j*** : existovala už v praslovanštině a pračeštině (*jebně, játra, jísti*). Nejčastěji se objevuje před *i*-, např. *jinyj, jiskera, jistý, jim, jich*. Vyskytuje se především ve spisovném jazyce a v nářečích ve středních Čechách. V ostatních nářečích proteze není (*inej, iskera, istej*) nebo se objevuje protetické *h* (*hiskera, hidro* – jádro).
- c. **Protetická hláska *h*** : patří k nejstarším českým protetickým hláskám. Nebyla vázána na žádnou samohlásku, mohla být kdekoliv (*hi, hoben* – oheň, *Heliseus*). Dnes je nejběžnější v jihozápadních Čechách (na Chodsku – *bale, bu nás*), v hanáckých nářečích (*hocho* – ucho), vyskytuje se také na Znojemsku (*han* – ano).

Vývoj českého tvarosloví

Po stránce tvaroslovné byla praslovanština ještě v 9. století jednotná a i v současné době je gramatická stavba těch slovanských jazyků, které jsou v kontaktu (tj. západoslovanských i východoslovanských), značně blízká a projevují se v ní často shodné vývojové tendence. Porovnáme-li např. tvaroslovný systém češtiny a jí nejbližšího jazyka – slovenštiny – zjistíme, že odchylky v gramatickém systému jsou jen minimální a jsou většinou způsobeny pouze rozdílným vývojem hláskovým, nikoliv tvaroslovným (slovenské tvarosloví má zčásti podobu starší, zachovalejší, protože v ní nebyly provedeny některé staročeské přehlásky).

Deklinace

Stará čeština rozeznávala (ve shodě s dnešní češtinou) trojí deklinaci – jmennou, zájmennou a adjektivní. Podle **jmenné** se skloňovala substantiva, jmenné tvary adjektiv, některé číslovky a některá participia. **Zájmenná** deklinace je běžná u zájmen (osobní, *кто, čo, ten, náš* ad.). **Adjektivní** (složená) vzniká spojením deklinace jmenné a zájmenné (tvary zájmena *jb, ja, je*). Kromě singuláru a plurálu rozeznávala stará čeština ještě **duál** (dvojné číslo). Vyskytovalo se u jmen, jež označují pár předmětů, a po číslovce dva (oba). Během 15. stol. ustupuje z deklinace a v 16. stol. zaniká jako kategorie. Ve staré češtině měl celkem tři tvary – tvar pro 1., 4., 5. pád (např. *dva syny*), tvar pro 2. a 6. pád (např. *dvú bratřú*) a tvar pro 3. a 7. pád (např. *dvěma bratroma*). S podmětem v duálu se ve staré češtině shoduje svými duálovými tvary i příslušné přísudkové sloveso (např. *byla dva bratra*).

Pozn. Zbytky těchto tvarů jsou dnes dochovány u číslovek dva, oba, ve spojení „dvě stě“, dále u slov označujících některé párové části těla (ruce – rukou – rukama apod.). V běžně mluveném jazyce se objevuje v koncovce 7. pl (-ma) u substantiv všech rodů (pánama, ženama, městama).

Gramatický rod je trojí – maskulinum, femininum a neutrum. Vedle rodu gramatického je třeba rozlišovat také rod **přirozený**, a to mužský a ženský. Přirozený rod působil už ve staré češtině na rod gramatický. Např. slovo *starosta* patřilo cele ke vzoru ženskému a skloňovalo se jako žena, i přívlastek byl u něho v ženském rodě (*česká starosta*). Přirozený rod mužský však způsobil, že slovo v některých pádech přijímalo koncovky mužské (např. 3 sg. *-ovi*).

Rozdíly mezi životnými a neživotnými substantivy se vyvíjely postupně od pozdního psl. období. Zpočátku šlo o snahu vyjádřit protiklad mezi agentem (původcem děje) a patientem (tím, co je dějem zasahováno) – šlo o odlišení nominativu (pádu podmětu) a akuzativu (pádu předmětu), a to především u substantiv označujících osoby (formální

nerozlišenost nominativu a akuzativu by mohla být příčinou komunikačních obtíží v případech jako *synъ бѣжеть брата* - *synъ бѣже брата* i *сына бѣже брата*).

K vyjádření životného předmětu bylo použito **genitivních** tvarů (*bratr – bratr > bratr – bratra*) – zřejmě proto, že genitiv byl rovněž předmětovým pádem a v některých případech se uplatňoval i vedle akuzativu (např. genitiv záporový – *nemám peněz*).

Pozn. U feminin a neuter se kategorie životnosti nevyvinula – u feminin pravděpodobně z důvodu odlišných koncovek nominativu a akuzativu, umožňující identifikaci původce děje (např. stč. *žena – ženu*, stč. *dušě – dušu*), u neuter byla možnost záměny agens – patiens omezena skutečností, že jen málo neuter označovalo osoby (zejména dospělé).

Deklinace podstatných jmen

Kmenový princip: skloňování podstatných jmen se původně dělilo podle kmenů, nikoli podle rodů. Způsob deklinace byl už v indoevropštině dán jeho kmenotvornou příponou. Tuto příponu tvořila buď samohláska, nebo kombinace souhlásky a samohlásky. Rod se jako morfologická kategorie utvářel po dlouhou dobu a původně neměl na podobu substantivního tvaru vliv. Ve stč. období se již výrazně uplatňuje a okolo 17. stol. se ustaluje zhruba na dnešním stavu.

Vývoj deklinačních typů: v kombinovaném rodově-kmenovém principu systému staré češtiny lze vyčlenit tyto typy deklinací:

Deklinace	Rod	Staročeský vzor	Novočeský vzor
Vokalické			
<i>u-kmeny</i>	mask.	syn	pán, hrad
<i>o-kmeny</i>	mask.	chlap	pán, hrad
<i>Jo-kmeny</i>	mask.	oráč	muž
<i>ějo-kmeny</i>	mask.	řebří	– (svatý Jirí)
<i>o-kmeny</i>	neutr.	město	město
<i>Jo-kmeny</i>	neutr.	moře	moře
<i>ějo-kmeny</i>	neutr.	znamenie	stavení
<i>a-kmeny</i>	fem., mask.	žena, sluha	žena, předseda
<i>ja-kmeny</i>	fem., mask.	dušě, panošě	růže, soudce, (píseň)
<i>ěja-kmeny</i>	fem., mask.	laní, sudí	– (paní)
<i>i-kmeny</i>	fem., mask.	kost', host	kost, (píseň)
Konsonantické			
<i>n-kmeny</i>	mask., neutr.	kámen, rámě	–
<i>t-kmeny</i>	mask.	loket	–
<i>nt-kmeny</i>	neutr.	kuře	kuře
<i>s-kmeny</i>	neutr.	slovo	–
<i>r-kmeny</i>	fem.	máti	–
<i>v-kmeny</i>	fem.	svekrev	–

Vliv hláskových změn na vývoj deklinace podstatných jmen:

1. Praslovanské období: po přehlásce $\text{ь} > \text{ь}, \text{o} > \text{e}$ a $\text{oi} > \text{ei}$ ($\text{ě} \times \text{i}$) došlo k prvnímu rozlišení měkkých o-kmenů a a-kmenů:
 - $\text{ь} \times \text{ь}$ v nom. sg. nebo gen. pl.: *rabь × mоrъ*
 - $\text{o} \times \text{e}$ v nom. sg.: *lěto – morjo > lěto – morje*, ve vok. sg. *ženo – dušo > ženo – duše*
 - $\text{ě} \times \text{i}$ v lok. sg.: *lětoi – morjoi > lětoi – morjei > lětě – mor'í*
2. Rozhraní praslovanského a pračeského období: vlivem kontrakce se štěpí jo-kmeny a ja-kmeny – v případech, kdy před *j* v kmenotvorném formantu stál *ь*, docházelo ke kontrakci a vznikají tzv. stažené deklinace – ъjo-km. a ъja-km:
 - $\text{e} \times \text{ie}$ v nom., ak., vok. sg.: *morje – znamenъje > mor'e – znamen'ě > mor'e – znamenie*
 - $\text{ě} \times \text{ie}$ v gen. sg. a nom. pl.: *dušě – panъjě > dušě – pan'ě > dušě – panie*
 - $\text{i} \times \text{i}$ v lok. sg.: *morji – znamenъji > mor'í – znamení*
 - $\text{u} \times \text{ú}$ v dat. sg. a ak. sg.: *morju – znamenъju > mor'u – znamen'ú*
 - $\text{a} \times \text{á}$ v gen. sg.: *morja – znamenъja > mor'a – znamen'á*
3. Pračeské/staročeské období: Pračeská přehláska $\text{a} > \text{ě}, \text{á} > \text{ie}$ vedla k rozdílům mezi tvrdými a měkkými kmeny: gen. sg. : *pána – oráča > pána – oráčě, města – mor'a > města – morě*, nom. sg. *žena – duša > žena – dušě* atd. Staročeská přehláska $\text{u} > \text{i}, \text{ú} > \text{i}$ zvětšuje dosavadní počet odlišných tvarů o rozdíly jako *pánu – oráču > pánu – oráčí, ženú – dušú > ženú – duší* aj. Staročeská přehláska $\text{o} > \text{ě}, \text{ó} > \text{ie}$ se uplatnila jen omezeně, např. dat. pl. substantiva *koň*: *koňóm > koniem*.

Pozdější změny už počet rozdílů mezi tvrdými a měkkými deklinačními typy nezvětšují, mění jen podobu jednotlivých tvarů. Unifikace tvarů je typická pro tvary stažených deklinací – např. vývoj singulárových tvarů typu *znamení* (od konce psl. období do nové češtiny):

1. znamenъje	znamenie	znamení
2. znamenъja	znameňá (> znamenie)	znamení
3. znamenъju	znameňú	znamení
4. znamenъje	znamenie	znamení
5. znamenъje	znamenie	znamení
6. znamenъji	znamení	znamení
7. znamenъjъть	znamením	znamením

Jednotlivé typy:

VOKALICKÉ KMENY

MASKULINA

u-kmeny mužské: syn

Singulár	Plurál	Duál
1. syn	1. synové/synove	1., 4., 5. syny
2. synu*	2. synův > synuo(v) > synů(v)	2., 6. synovu*
3. synovi	3. synem*	3., 7. synma*
4. syn	4. syny	Pozn. Nedoložené tvary jsou označovány *.
5. synu	5. synové/synove	
6. synu	6. synech	
7. synem	7. synmi*	

Deklinace už v praslovanštině splývá postupně s mužskými o-kmeny. Ve staré češtině patřilo k u-kmenům jen několik maskulín (*čín, dól, dol, dóm, jíl, led, med, sad, stan, syn, vól, vrch*), i ta už mají některé tvary jen podle o-kmenů. Při splývání s o-kmeny se využívá rozdílných koncovek obou deklinací k formálnímu rozlišení životných a neživotných maskulín. V úzu řady substantiv konkurují po staletí obojí koncovky, někde přetrvává rozkolísanost dodnes (např. gen. sg. *trojúhelníku/trojúhelníka, klínu/klína* apod.).

Pozn. Původní ju-kmeny zanikly už v době praslovanské, jediným jejich reliktem je vokativ historických jo-kmenů (oráču místo očekávaného oráči). Viz jo-kmeny.

o-kmeny mužské: chlap

Singulár	Plurál	Duál
1. chlap	1. chlapi	1., 4., 5. chlapa*/stč. chlapy
2. chlapa	2. chlap	2., 6. chlapů
3. chlapu	3. chlapóm > chlapuom > chlapům	3., 7. chlapoma
4. chlap	4. chlapy	Pozn. Nedoložené tvary jsou označovány *.
5. chlape	5. chlapi	
6. chlapě	6. chlapiech	
7. chlapem	7. chlapy	

Spojením mužských o-kmenů a u-kmenů vzniká dvojí deklinace – životná (dnešní typ *pán*) a neživotná (dnešní typ *hrad*).

V gen. sg. mají životná substantiva koncovku *-a*, u neživotných se rozšířila koncovka *-u* (u řady z nich však dodnes zůstává o-km. koncovka: *lesa, chleba, sýra, komína, vnitřka/vnitřku* apod.). V dat. sg. převládla u životných u-km. koncovka *-ovi*. Ve vok. sg. se u jmen zakončených na *-g, -h, -ch, -k* se od u-km. šíří koncovka *-u*, která na rozdíl od o-km. *-e* nevede k alternaci: *násilnice – násilníku, duše – duchu* apod. Dnes je *-e* jen ve zbytcích – *člověče, bože*. Lok. sg. je u životných nahrazován původně dativní u-km. koncovkou *-ovi*, u neživotných se objevuje u-km. koncovka lokálová.

Bezkoncovkový gen. pl. je nahrazen u-km. koncovkou *-óv* (> *-uo(v)* > *-ů(v)* > *-ů*), do současnosti se dochoval jen v ojedinělých zbytcích (*do Čech, z Uber*). Změna *ó* > *uo* > *ů* mění podobu dat. pl. – *chlapóm* > *chlapuom* > *chlapům*. Vedle o-km. *-iech* (> *-ích*) se postupně uplatňuje u-kmenové *-ech* (*bradech, pánech*), někdy se objevuje a-km. *-ách* (*plechách*) – obě koncovky odstraňují nutnost alternace předcházející souhlásky (*bratřích* > *bratrech, vdolcích* > *vdolkách*). Některými tvary se odlišují od pravidelné o-km. deklinace jména typu *zeměnin* (tj. substantiva dříve zakončená na *-janin*, jako *měščenín, dvořenín, Pražčínin*, která původně patřila ke konsonantickým deklinacím. Konsonantické koncovky zachovávají v nom. pl. (*zeměné, měščené, Pražčené*) a v gen. pl. (*zeman, měščan, Pražčan*). Sem patří i místní jména zakončená na *-any* (*Dolany, Plaňany, Hradčany* ad.), jejichž nom. pl. byl nahrazen ak. pl. (*Dolané* > *Dolany*). U těchto jmen jsou v nejstarší době doloženy i archaické konsonantické tvary lok. pl. *-as* (*Dolas* = *v Dolanech*).

io-kmeny mužské: oráč

Singulár	Plurál	Duál
1. oráč	1. oráči	1., 4., 5. oráčě
2. oráča > oráčě > oráče	2. oráč	2., 6. oráčů
3. oráču > oráči	3. oráčóm > oráčuom > oráčům	3., 7. oráčoma > oráčěma
4. oráč(ě)	4. oráčě > oráče	
5. oráču (otče) > oráči	5. oráči	
6. oráči	6. oráčích	
7. oráčem	7. oráči	

Ve starší češtině se objevuje značné kolísání mezi o-km. a io-km., tj. mezi tvrdými a měkkými, zejm. u jmen na *-l* (dodnes např. *kužel, popel, krevel, burel* ad.).

U koncovek začínajících na *-o/-ó-* došlo ve 14. stol. k provedení přehlásky *o* > *ě*, *ó* > *ie* (např. *měsiecien*), později tyto tvary mizí (jejich zbytkem je dnešní tvar (*koňóm* > *koním*) > *koním*). V dat. sg. byla provedena přehláska *u* > *i*, vedle toho se uplatňuje (podobně i v lok. sg.) i u-kmenová koncovka *-ovi* (ve stč. i u neživotných, např. *bojovi*). Koncovka *-u* ve vok. sg. je původem ju-kmenová, koncovka *-e* je o-kmenová. V nom. pl. se vedle *-i* uplatňuje i u-km. koncovka *-ové* (*králové*). V gen. pl. byl původní bezkoncovkový tvar nahrazen u-km. koncovkou *-óv* (> *uo(v)* > *ů(v)*), do současné češtiny se dochovaly jen některé zbytky (*bez peněz, pět tisíc*).

Pozn. Některými tvary se od jo-km. skloňování odlišují maskulina původně patřící do konsonantické deklinace (typ přátel) – dodnes zachovávají tato substantiva konsonantické koncovky v nom. pl. (přítel, kazatelé) a v gen. pl. (přátel).

bio-kmeny mužské: r'ebří

Singulár (pračeské) (13. st.)		Plurál (pračeské) (13. st.)		Duál (pračeské) (13. st.)	
1. r'ebří	1. řebří	1. r'ebří	1. řebří	1., 4., 5. r'ebřá	1., 4., 5. řebřie
2. r'ebřá	2. řebřie	2. r'ebří	2. řebří	2., 6. r'ebřú	2., 6. řebřú
3. r'ebřú	3. řebřú	3. r'ebřiem	3. řebřím	3., 7. r'ebříema	3., 7. řebříma
4. r'ebří	4. řebří	4. r'ebřie	4. řebřie	<i>Do začátku doby historické proběhlo několik důležitých hláskových změn a několik analogických přejetí morfologických. Koncem 13. stol. se ustálil tento stav.</i>	
5. r'ebří	5. řebří	5. r'ebří	5. řebří		
6. r'ebří	6. řebří	6. r'ebřích	6. řebřích		
7. r'ebřím	7. řebřím	7. r'ebří	7. řebří		

Tato deklinace se rozdělila na neživotnou – typ *Juří* (patřila jsem zvl. vlastní jména přejatá z latiny: *Georgius* > *Juří*, *Aegidius* > *Jiljí*, *Alexius* > *Alexí*, *Antonius* > *Antoní*) a neživotnou typ *řebří* (např. *čřeví*, *hřebí*, *klí*, *řebří*, *úli*, *poděli*, *řepí*). V důsledku provedení dalších hláskových změn ('á > ie, 'ú > í, ie > í) došlo ke sjednocení tvarů v singuláru (kromě instr. sg.) a deklinace se stala nezřetelnou. Z tohoto důvodu a také pro svou nepočtenost zanikla. Některá substantiva přešla k jiným deklinacím (*čřeví* > *střevíc*, *hřebí* > *hřebík*, *klí* > *klíč*, *úli* > *úl*, *Alexí* > *Alexej*, *Antoní* > *Antonín*, *Bartolomé* > *Bartoloměj* ad.), případně se přiklonila k jinému rodu (*pondělí*, *zárří*). Zbývající maskulina zakončená v nom. sg. na -í mají adjektivní deklinaci (*Jiří*, *Jiřího*...), zbytkem původní deklinace je jen archaický tvar ve spojení *na svatého Jiří*.

FEMININA

a-kmeny ženské: žena

Singulár	Plurál	Duál
1. žena	1. ženy	1., 4., 5. ženě
2. ženy	2. žen	2., 6. ženú
3. ženě	3. ženám	3., 7. ženama
4. ženu	4. ženy	
5. ženo	5. ženy	
6. ženě	6. ženách	
7. ženú > ženau > ženou	7. ženami	

Kromě instr. sg., kde byla provedena diftongizace *ú > au > ou*, se stč. a-km. deklinace shoduje s dnešním typem *žena*. Ve staré češtině kolísala některá feminina (zejm. s kořeným zakončením na -l: *berla* / *berle*, *jedla* / *jedle* ad.) mezi deklinací a-km. a ja-km.

Koncovky tohoto deklinačního typu měla původně i shodně zakončená mužská substantiva. S uplatněním rodového principu pronikají do této mužské a-km. deklinace typické koncovky mužského rodu v gen. a lok. sg., v nom., gen., dat. a instr. pl.. Výsledkem tohoto vývoje je dnešní deklinační typ **předseda**.

Singulár	Plurál	Duál
1. sluha	1. sluhy//sluhové	1., 4., 5. sluzě
2. sluhy	2. sluh//sluhóv > sluhuo(v) > sluhů(v)	2., 6. sluhú
3. sluzě//sluhovi	3. sluhám//sluhóm > sluhuom > sluhům	3., 7. sluhama
4. sluhu	4. sluhy	
5. sluhó	5. sluhy	
6. sluzě//sluhovi	6. sluhách	
7. sluhú	7. sluhami//sluhy	

ia-kmeny ženské. duša

Singulár	Plurál	Duál
1. duša > dušě > duše	1. dušě > duše	1., 4., 5. dušě
2. dušě > duše	2. dúš	2., 6. dušú
3. duši	3. dušám > dušiem > duším	3., 7. dušama > dušěma
4. dušu > duši	4. dušě > duše	
5. duše	5. dušě > duše	
6. duši	6. dušách > dušiech > duších	
7. dušú > duší	7. dušami > dušěmi > dušemi	

V nom. sg. mají některá jména zakončení na *-i* (*bohyni* > *bohyně*, *hospodyni* > *hospodyně*, *knieni* (*kněžna*)). U řady ja-km. substantiv vznikl časem bezkoncovkový nom. a ak. (*mezě* > *mez*, *strážě* > *stráž*, dodnes: *kuchyně*/ *kuchyň* ad.) – tato jména přešla k novému deklinačnímu typu **píseň**. V gen. sg. byl původní bezkoncovkový tvar vytlačován i-km. tvarem (*dúš* > *duši*). V současné češtině se objevuje jako podtyp *ulice* (*ulic*, *nobavic*, *popelnic* ad.).

Koncovky tohoto deklinačního typu měla původně i shodně zakončená mužská substantiva (*panošě*, *Závišě*, *súdcě*, *vódcě*, *zločincě* ad.). S uplatněním rodového principu pronikají do mužské ia-km. deklinace typické koncovky mužských io-kmenů. Výsledkem tohoto vývoje je dnešní deklinační typ **soudce**, značná část substantiv však přešla pod typ *oráč*, včetně tvaru nom. sg. (*panošě* > *panoš*, *zločincě* > *zločinec*). Příjmení typu *Píša*, *Váňa* pak přešla k deklinačnímu typu **předseda** (podtyp *rikša*).

ia (ía)-kmeny ženské: laní

Singulár	Plurál	Duál
1. laní	1. lanie > laní	1., 4., 5. laní
2. lanie > laní	2. laní	2., 6. laňú
3. laní	3. laňám > laniem > laním	3., 7. laňáma > laniema
4. laňú > laní	4. lanie > laní	
5. laní	5. lanie > laní	
6. laní	6. laňách > laniech > laních	
7. laňú > laní	7. laňámi > laniemi > laními	

V důsledku provedení historických hláskových změn (*á* > *ie*, *ú* > *í*, *ie* > *i*) zaniklo singulárové sklonění. Tvarová nezřetelnost byla příčinou zániku této deklinace. K tomuto typu původně patřil omezený počet substantiv (*pradlí, švadlí, rolí, lodí, laní, konfesí, audiencí, Maří, biblí* / *biblé* ad.). Po zániku deklinace přecházela tato substantiva k a-kmenům (*pradlí* > *pradlena*, *švadlí* > *švadlena*), ja-kmenům (*biblí* > *bible*, *rolí* > *role*, *Maří* > *Marie*, *audiencí* > *audiencie*), i-kmenům (*laní* > *laň*, *lodí* > *lodě*), popř. přešla pod jiný rod (*procesí*). Jediným novočeským zbytkem je substantivum *paní*, zde se drží tyto tvary proto, že toto substantivum stojí málokdy samo, většinou se vyskytuje ve spojení s předložkou a dalším jménem (*ke paní Novákové*), shodně s ním se v novější době někdy skloňují feminina adjektivního typu **průvodčí**.

Pokud k této deklinaci patřila maskulina jako *krajčí, lovčí, sudí* ad., změnila deklinaci přechodem k některému produktivnímu typu – k adjektivní deklinaci (dnešní typ **průvodčí**) nebo k nt-kmenům (*brabie* > *brabě*, *markrabie* > *markrabě*). Zvláštním případem byla kolektiva typu *bratřie, kněžje* (bratrstvo, kněžstvo), tyto podoby se začaly chápat jako plurálové nebo duálové a začínají se užívat jako dubletní tvary (nom. pl. *braři* / *bratřie* > *bratři*, dat. pl. *bratřóm* / *bratřiem* > *bratřím*).

i-kmeny ženské: kost'

Singulár	Plurál	Duál
1. kost' > kost	1. kosti	1., 4., 5. kosti
2. kosti	2. kostí	2., 6. kost'ú
3. kosti	3. kostem	3., 7. kostma
4. kost' > kost	4. kosti	
5. kosti	5. kosti	
6. kosti	6. kostech	
7. kost'ú > kost'í	7. kostmi	

U i-km. se objevují nepůvodní ja-km. tvary (gen. sg. *-ě*, dat. pl. *-iem* > *ím*, lok. pl. *-iech* > *ích*, instr. pl. *-ěmi* > *emi*). Míšením obou deklinací vzniká nový deklinační typ **píseň**. Jeho konstituce byla dovršena v 16. – 18. stol. rozšířením ja-km. novotvarů v gen. sg. typu *bázně, sítě* ad.

Tvary mužských i-kmenů byly zpočátku téměř shodné s ženskými, i sem ovšem s postupem rodového principu pronikají nepůvodní koncovky. Deklinace se rozkládá a přechází k jiným typům, především k o-kmenům (*host, kmet*), jo-kmenům (*choť, zetě*) nebo k femininům (*pečet, zvěř*). Zbytky deklinace jsou do současnosti zachovány v tvarech substantiva *lidé* (pův. nom. byl *ludie*) a v některých tvarech substantiva *host* (gen. pl. *hostí* vedle o-km. *hostů*). *Pozn. Za zbytek lze pokládat i koncovku -í (> ie), která se objevuje porůznu na českém území v nom. pl. živ. maskulin (złodějí, klucí ad.)*

NEUTRA

o-kmeny střední: město

Singulár	Plurál	Duál
1. město	1. města	1., 4., 5. městě
2. města	2. měst	2., 6. městú
3. městu	3. městóm > městuom > městům	3., 7. městoma
4. město	4. města	
5. město	5. města	
6. městě	6. městiech > -ích	
7. městem	7. městy	

V lok. sg. se vedle *-ě* se uplatňuje dativní koncovka *-u*, zejm. u nověji přejatých slov a u neuter na *-go, -ho, -cho, -ko* (odstraňuje se tak alternace *sucho – na suše*). V lok. pl. je původní koncovka *-iech > -ích* (dnes u jmen na *-isko: střediscích, blediscích*), která ustupuje i-km. koncovce *-ech (městech)* a a-km. *-ách* (u jmen na *-go, -ho, -ko, -cho* k odstranění alternace: *tágách, trikách* ad.)

io-kmeny střední: mor'e

pračeská deklinace

Singulár	Plurál	Duál
1. mor'e	1. mor'a	1., 4., 5. mor'í
2. mor'a	2. mor'	2., 6. mor'ú
3. mor'u	3. *mor'em//mor'óm	3., 7. *mor'ema
4. mor'e	4. mor'a	<i>Pozn. Nedoložené tvary jsou označovány *.</i>
5. mor'e	5. mor'a	
6. mor'í	6. mor'ích	
7. mor'em	7. mor'í	

staročeská deklinace

Singulár	Plurál	Duál
1. moře	1. moře > moře	1., 4., 5. moři
2. moře > moře	2. moří	2., 6. mořú
3. mořu > moři	3. mořóm > mořiem > mořím	3., 7. mořoma
4. moře	4. moře > moře	
5. moře	5. moře > moře	
6. moři	6. mořích	
7. mořem	7. moři	

Po provedení přehlásky *ó > ie > í*, ztráty jotace *ě > e* dostáváme dnešní deklinační podoby středních io-kmenů. Původní nulová koncovka v gen. pl. se objevuje od nejstarší doby již jen ve zbytcích (dnes neutra na *-iště: obnišť, hřišť*, nebo jiná: *vajec*).

lio-kmeny střední znamenie

Singulár	Plurál	Duál
1. znamenie > znamení	1. znameňá > znamenie > znamení	znamení
2. znameňá > znamenie > znamení	2. znamení	znameňú
3. znameňú > znamení	3. znameniem > znamením	znameniami
4. znamenie > znamení	4. znameňá > znamenie > znamení	Pozn. Nedoložené tvary jsou označovány *.
5. znamenie > znamení	5. znameňá > znamenie > znamení	
6. znamení	6. znameních	
7. znamením	7. *znamení//znameními	

Také u tohoto typu byly provedeny všechny náležité hláskové změny ('á > ie, 'ú > í, ie > ě), čímž se singulárová deklinace stala stejně nezřetelnou jako u typu *řebří, laní*. Přesto však nezánikla, neboť byla velmi produktivní deklinací (patřila k ní všechna podstatná jména slovesná). Vlivem předhistorické změny *ie > é* a opožděného úženi *é > í* po *l* měla substantiva s kořenem na *-l* až do 18. stol. odlišnou podobu nom. sg. (*zele, obilé, veselé*).

KONSONANTICKÉ KMENY

Jako souhláskové se označují ty deklinace, v nichž byl kmenotvorný formant tvořen vedle samohlásky i souhláskou. Za rodové diferenciacie substantiv se staly neproduktivními – pro malý počet skloňovaných jmen začalo konsonantické skloňování upadat. S výjimkou nt-kmenů (dnešní typ *kuře*) souhláskové deklinace v češtině zanikly, do dnešní češtiny se zachovaly některé odchylné tvary substantiv, která k těmto deklinacím patřila.

ū-kmeny ženské: svekry//svekrev

Ženské ū-kmeny řadí někteří autoři do skupiny vokalických kmenů. Nom. sg. *svekrev* je od původu tvaru akuzativní, původní tvar zněl *svekry* (koncovka *-y* je tu normální střídnice za původní *ü*). Gen. sg. je tvar konsonantický, instr. sg., dat. a lok. pl. je tvar i-kmenový. Od začátku historické doby byl tento deklinační typ v úpadku a přiklonil se k deklinaci typu **píseň**. Byla to např. substantiva jako *cierkev, brěskev* (broskev), *húžev, korúhev, krev, mrkev, rakev, tykev, víkev* ad. Jiná substantiva přešla k a-km. (např. *Bečev > Bečva, Punkev > Punkva*). Naopak některá k ū-km. deklinaci přistoupila (např. *koroptva > koroptev, plútva > ploutev, větev* (pův. i-km.)).

n-kmeny mužské: kámen

Singulár	Plurál	Duál
1. kamy (kámen)	1. kamenie, dni	1., 4., 5. dni
2. kamene	2. kamen, dní	2., 6. dňú
3. kameni	3. kamenóm	3., 7. dnoma
4. kámen	4. kameny, dni	
6. kameni, ve dne	6. kameniech	
7. kamenem	7. kameny	

K *n*-kmenům mužským patřila substantiva jako *den, břeben, ječmen, jelen, kámen, kořen, křemen, lupen, plamen, prsten, třmen* ad. Substantiva této deklinace přešla většinou k *o*-km., některé původní koncovky však zůstávají: gen. sg. *kamenu* / / *kamene*, dat. sg. *kamenu* / / *kameni*, na *kamenu* / / *kameně* / / *kameni*).

Pozn. Původní nom. sg. by měl znít kamy – byl nahrazen tvarem akuzativním.

n-kmeny střední: rámě

Singulár	Plurál	Duál
1. rámě	1. ramena	1., 4., 5. rameni
2. ramene	2. ramen	2., 6. ramenú
3. rameni	3. ramenóm	3., 7. ramenoma
4. rámě	4. ramena	
6. rameni	6. rameniech	
7. ramenem	7. rameny	

Takto se skloňovala substantiva *břiemě, plémě, siemě, jmě* (jméno) ad. Nominativní a akuzativní podoba měla však odlišný tvar než kmen v ostatních pádech. Různost kmene byla odstraněna vytvořením nominativního novotvaru s nejobvyklejší koncovkou na *-no* (*rameno, plemeno* ad.) – tím získaly tyto kmeny charakteristiku *o*-kmenů, ke kterým přešly. Zbytkem této deklinace jsou dnes dubletní tvary v gen. sg. *ramena* / / *ramene*, dat. sg. *ramenu* / / *rameni* a stylově příznakové nominativní podoby *rámě, plémě* ad.

nt-kmeny střední: kuř

Singulár	Plurál	Duál
1. kuř > kuře	1. kuřata	1., 4., 5. kuřetě
2. kuřetě > kuřete	2. kuřat	2., 6. kuřatú
3. kuřeti > kuřeti	3. kuřatóm > kuřatuom > kuřatům	3., 7. kuřatma
4. kuř > kuře	4. kuřata	
6. kuřeti > kuřeti	6. kuřatech//kuřětích	
7. kuřetem > kuřetem	7. kuřaty	

Název kmenů pochází z původní indoevropské podoby kmene -nt- (psl. *kur'ē*, gen. *kur'ēte*). Střední nt-kmeny jsou jedinou konsonantickou deklinací dochovanou do současnosti – příčinou je velké množství jmen patřících k této deklinaci (jména mláďat – např. *jebně*, *holúbě*, *kotě*, *ptáčě* ad.). Někteří substantiva sem přistoupila od jiných deklinací, např. *koště* (pův. jo-km.), *doupě* (pův. ja-km.) nebo *hrabě* (pův. *hrabie*, ѡja-km.).

s-kmeny střední: slovo

K s-kmenové deklinaci patřila původně řada neuter (*nebo* – *nebese*, *slovo* – *slovese*, *oko* – *očese*, *ucho* – *ušese*, *kolo* – *kolese*, *tělo* – *tělese* ad.). Nom. sg. byl zakončen na -o, takže brzy tento deklinační typ zanikl přechodem ke středním o-kmenům. Zbytky se dochovaly v plurálních tvarech substantiva *nebe* (přešel ke středním jo-kmenům – *nebesa*, *nebes*, *nebesóm* > *nebesuom* > *nebesům*, *nebesa*, o *nebesich* > *nebesích* / *nebesách*, *nebesy*). V nové češtině byly ve třech případech (*koleso*, *sloveso*, *těleso* a odvozeniny *tělesný*, *slovesný*) tvary s tématem -s uměle obnoveny – jsou to novodobá přejetí z ruštiny. Novočeský odborný termín *koleso* je singulár vytvořený ke starému plurálu *kolesa* = dvoukolý vůz.

r-kmeny ženské: máti

K těmto kmenům patří ve staré češtině jen dvě substantiva – *máti* a *dci*. Původní koncovky jsou zachovány kromě nom. sg. v gen. sg. *mateře*, dat. sg. *mateři*, *dceři*, ak. sg. *máteři*, nom. a ak. pl. *mateře* a gen. pl. *mater*, *dcer* a jediný doložený nom., ak. vok. tvar duálový *mateři*. Ostatní tvary jsou nepůvodní formy z jiných kmenů. Pozůstatkem v současné češtině je výjimečný dat. a lok. sg. *dceři*. Slovo *máti* se v důsledku morfologického osamocení slovtvorně obměnilo – vzniklo *mát'*, *matka* apod.

Pozn. Novočeské slovo neter vypadá, jako by původně patřilo k této deklinaci – jedná se však o slovo vytvořené až za národního obrození V. Hankou (jako nepravá glosa neti).

t-kmeny mužské: loket

K této deklinaci patřila substantiva *loket*, *debet* (strom podobný dubu), *drobet*, *drochet* (*drobet*), *krápet*, *loket* a *nebet*. Protože však měla v nom. sg. stejné zakončení jako o-kmeny, brzy k těmto kmenům přecházela. Původní koncovky jsou dochovány v nom. a ak. sg. *loket*, gen. sg. *lokte*, dat. sg. *lokti*, nom. pl. *lokte* a gen. pl. *loket*. V nové češtině má tyto koncovky pouze substantivum *loket* – vedle pravidelných tvarů o-kmenových – např. gen. sg. *lokte* / *loktu*. Gen. pl. se užívá archaicky ve funkci numerativu – *pět loket plátna*.

Deklinace přídavných jmen

U adjektivní deklinace existovaly dva základní typy – deklinace jmenná (kratší tvary) a deklinace složená (delší tvary).

Jmenná deklinace

Původně se adjektiva skloňovala jako substantiva, proto se tento typ deklinace označuje jako jmenná. V historickém vývoji však tento typ deklinace ustupuje mladšímu typu – deklinaci složené.

Tvrký vzor:

Maskulina:	1. sg. dobr-ь,	2. sg. dobr-a,	3. sg. dobr-u ...	(o-km. vzor chlap)
Feminina:	1. sg. dobr-a,	2. sg. dobr-y,	3. sg. dobr-ě ...	(a-km. vzor žena)
Neutra:	1. sg. dobr-o	2. sg. dobr-a	3. sg. dobr-u ...	(o-km. vzor město)

Měkký vzor:

Maskulina:	1. sg. pěš-ь,	2. sg. pěš-a,	3. sg. pěš-u ...	(io-km. vzor oráč)
Feminina:	1. sg. pěš-a,	2. sg. pěš-e,	3. sg. pěš-i ...	(ia-km. vzor duša)
Neutra:	1. sg. pěš-e	2. sg. pěš-a	3. sg. pěš-u ...	(io-km. vzor mor'é)

Od 14. století se jmenná podoba adjektiv vyskytuje nejčastěji už jen v nominativu, a to v doplňku a v přísudku (*chud, dlužen, zdráv, stár, hotov, silen* apod.). Jiné pády se objevují především v příslovečných výrazech, např. *ze široka, zdaleka, do cela > docela, na mále, k stáru* apod. Zřídka se objevují v přívlastcích, např. *je na bílé dni* nebo v přívlastcích tvořených druhovými číslovkami, např. *dvanáctero pokolení, patera věc, Knihy devatery* apod.

Ke jmennému deklinačnímu typu patří také (některými koncovkami) přídavná jména přívlastňovací zakončená na *-ov > uov > ův* (typ *otcív > otcuov > otcův*) a *-in* (typ *matčín*).

Složená deklinace

Tento typ deklinace je geneticky nejmladší. Z termínu „složená“ vyplývá, že koncovky vznikly skládáním jmenných deklinačních koncovek s postponovanými tvary zájmena *jb, ja, je*. V důsledku kontrakce došlo k vytvoření specifických koncovek, (ne všechny však vznikly pouze touto změnou, některé byly převzaty z jiných deklinačních typů), např.:

<i>sg.</i>	<i>Maskulina</i>	<i>Feminina</i>	<i>Neutra</i>
1. p.	dobrъ-ѣ > dobrý	dobra-ja > dobrá	dobro-je > dobré
2. p.	dobra-jego > dobrého	dobry-ję > dobré	dobra-jego > dobrého
3. p.	dobru-jemu > dobrému	dobrě-ji > dobr'iej	dobru-jemu > dobrému atd.

V rámci složené deklinace rozeznáváme dva typy: tvrdý (odvozený od o-km. a a-km.) a měkký (odvozený od io-km. a ia-km.).

Tvrdý vzor

<i>sg.</i>	<i>Maskulina</i>	<i>Feminina</i>	<i>Neutra</i>
1. p.	dobrý	dobrá	dobré
2. p.	dobrégo	dobré	dobrégo
3. p.	dobrému	dobr'iej	dobrému
4. p.	= 1. p. (2. p.)	dobru	= 1. p.
6. p.	dobr'iem	dobr'iej	dobr'iem
7. p.	dobrým	dobr-ú	dobrým
<i>pl.</i>			
1. p.	dobr'í	dobré	dobrá
2. p.	dobrých	dobrých	dobrých
3. p.	dobrým	dobrým	dobrým
4. p.	dobré	dobré	dobrá
6. p.	dobrých	dobrých	dobrých
7. p.	dobrými	dobrými	dobrými
<i>du.</i>			
1. p., 4. p.	dobrá	dobr'iej	dobr'iej
2. p., 6. p.	dobru	dobru	dobru
3. p., 7. p.	dobrýma	dobrýma	dobrýma

Měkký vzor

<i>sg.</i>	<i>Maskulina</i>	<i>Feminina</i>	<i>Neutra</i>
1. p.	pěší	pěšá > pěšie	pěšie
2. p.	pěšiego	pěšie	pěšiego
3. p.	pěšiemu	pěší	pěšiemu
4. p.	= 1. p.	pěšú	= 1. p.
6. p.	pěšiem	pěší	pěšiem
7. p.	pěším	pěšú	pěším
<i>pl.</i>			
1. p.	pěší	pěšie	pěšá > pěšie
2. p.	pěších	pěších	pěších
3. p.	pěším	pěším	pěším
4. p.	pěšie	pěšie	pěšá > pěšie
6. p.	pěších	pěších	pěších
7. p.	pěšimi	pěšimi	pěšimi
<i>du.</i>			
1. p., 4. p.	pěšá > pěšie	pěší	pěší
2. p., 6. p.	pěšú	pěšú	pěšú
3. p., 7. p.	pěšíma	pěšíma	pěšíma

K měkké složené deklinaci patří také komparativní a superlativní tvary (2. a 3. stupeň adjektiv), přičemž ještě ve 14. století docházelo k měkčení kmenové souhlásky – např. mask. *chudý* – *chuzší* (starší tvar *chuzí*), mask. *mladý* – *mlazší* (později *mladší* podle *mladý*).

Deklinace zájmen

Většina zájmen má zvláštní deklinaci – zájmennou, ke které patří i některé číslovky (*jeden, dva, oba...*). Rozlišujeme tu dvě skupiny – zájmena bezrodá a rodová.

Zájmena bezrodá

Tvoří starší vrstvu zájmen. Patřila k nim zájmena osobní *jáz, ty, my, vy* a reflexivní zájmeno.

Pračeská deklinace:

1. p. jáz	ty	my	vy	-
2. p. mne	tebe	nás	vás	sebe
3. p. mně, mi	tobě, ti	nám	vám	sobě, (si)
4. p. mǎ > stč. mě	tǎ > stč. tě	ny	vy	sǎ > stč. sě > se
6. p. o mně	o tobě	o nás	o vás	o sobě
7. p. mnú	tobú	námi	vámi	sobú

du.

1. p., 4. p.	1. vě, va/4. na (ny)	va (vy)
2. p., 6. p.	najú	vajú
3. p., 7. p.	náma	váma

Podoba osobního zájmena *jáz* se objevuje do konce 14. století, vedle této podoby se však objevuje i dnešní podoba *já*. Vedle instr. *tobú, sobú* se objevují od 14. století podoby s analogickým kmenem *tebú, sebú*, které od 15. století převládají. V ak. zájmen *my, vy* se vedle původních tvarů objevují podoby vzniklé analogickým vyrovnáním gen. a ak. *nás, vás*, které od 14. století vítězí. Pro starou dobu také není přímo doložen kratší tvar dat. reflexivního zájmena *sí*.

Zájmena rodová

Starší vrstva zájmen rozlišuje rod osobní a věcný (např. *кто – что*), u většiny zájmen však rozeznáváme trojí rod: mužský, ženský a střední.

Tvrký vzor

<i>Mask.</i>	<i>Fem.</i>	<i>Neutr.</i>		<i>Pl.</i>	
1. p. t(en)	ta	to	ti	ty	ta
2. p. togo	té	togo		těch	
3. p. tomu	tej	tomu		těm	
4. p. -t, ten	tu	to	ty	ty	ta
6. p. o tom	o tej	o tom		o těch	
7. p. tiem	tú	tiem		těmi	
		<i>Du.</i>			
1. p., 4. p.	ta	tě	tě		
2. p., 6. p.		tú			
3. p., 7. p.		těma			

Původní nom. sg. by zněl *t* (<*tb*), který ovšem nevyhovoval z důvodu potřeby odlišit základ slova a deklinační příponu, proto byl tento tvar zesílen zájmeným sufixem *-ьнь* (*тънь > ten*). U feminin došlo k analogickému vyrovnání gen., dat. a lok. sg.

Podle tvrdého vzoru se skloňovala zájmena *on, ona, ono* (ve významu dnešního ukazovacího zájmena *onen*). Ukazovací zájmeno *ono* je původně citoslovce upozorňovací (překládal se jím lat. výraz *ecce*). K ukazovacím zájmenům patřilo také zájmeno *sen* (s významem *tento*), které v 16. století zaniká, pozůstatky jeho původní podoby *sb* jsou zřetelné ve slovech *dnes* (*dne + sebo*, srov. rus. *сегодня*), *letos* apod.

Podle této deklinace se skloňují rovněž číslovky *jeden, dva, oba*, někdy zájmeno *sám, sama, samo* (vedle častější složené deklinace).

Měkký vzor

<i>Mask.</i>	<i>Fem.</i>	<i>Neutr.</i>		<i>Pl.</i>	
1. p. j(en)	ja >	stč. ję je	ji	ja >	stč. ję je
2. p. jego	jie	jego		jich	
3. p. jemu	ji	jemu		jim	
4. p. -ň, jej	ju	je		ję	
6. p. o něm	o ní	o něm		o nich	
7. p. jím	jú	jím		jimi	
		<i>Du.</i>			
1. p., 4. p.	ja >	stč. ję	ji		
2. p., 6. p.		jú			
3. p., 7. p.		jima			

Toto zájmeno bylo původně ukazovací. Teprve na konci praslovanského období začíná zastávat funkci zájmena 3. osoby. Se sufixem *-ž* se stává zájmenem vztažným (*jen+ž*, *ji+ž* apod.). Původní nominativy *j*, *ja*, *je* nebyly příliš vyhovující, proto jejich funkci začalo plnit jiné ukazovací zájmeno *on*, *ona*, *ono*. Ostatní tvary zůstaly zachovány.

V předložkových vazbách se objevuje u zájmena počáteční *ň*-. Tyto tvary se vyvinuly ze spojení psl. předložek *svn*, *vbn*, *kvbn* se zájmennými tvary začínajícími na *j*- (např. *svn* + *jim* = *svňim*, takto vzniklé *ň* bylo považováno spíše za součást zájmena než předložky, protože existovaly i varianty *sv*, *vb* apod.).

Podle tohoto vzoru se skloňovala přivlastňovací zájmena, např. *náš*, *náša*, *náše*. U zájmen *můj*, *tvůj*, *svůj* se uplatnila v plné míře kontrakce, např. gen. *mojeho* > *mého*, *mojeje* > *mé*, dat. *mojemu* > *mému*, *mojeji* > *mé(j)*, atd. K této deklinaci patřilo v sg. také vymežovací zájmeno *veš*, *vša*, *vše*, které je v současném jazyce rozšířeno o sufixy *-chen*, *-kerý*, *-cek* apod. Podobné bylo skloňování staročeských druhových číslovek *dvój*, *obój*, *trój*, přičemž v některých pádech docházelo ke kontrakci, např. *dvójego* > *dvého* > *dvého*.

Zájmeno *k(to)*, *č(so)*

V nom. sg. tázacího zájmena *kto* vystřídala rozšířená forma původní tvar *kv*, který po zániku jeru nemohl jako flektivní forma dále existovat. V 15. století se pak mění nominativní podoba analogií podle tázacích příslovcí *kdy*, *kde* na dnešní podobu *kdo*. U zájmena *čso* došlo ke zjednodušení nom. splynutím sykavek (*čso* > *co*). Původní tvar akuz. však měl podobu *-č* (<*čb*), která je dodnes zachována v některých slovech, např. *nač*, *proč*, *zač*, *več*, *vniveč*, *pročež*, *načež* apod.

Deklinace číslovek

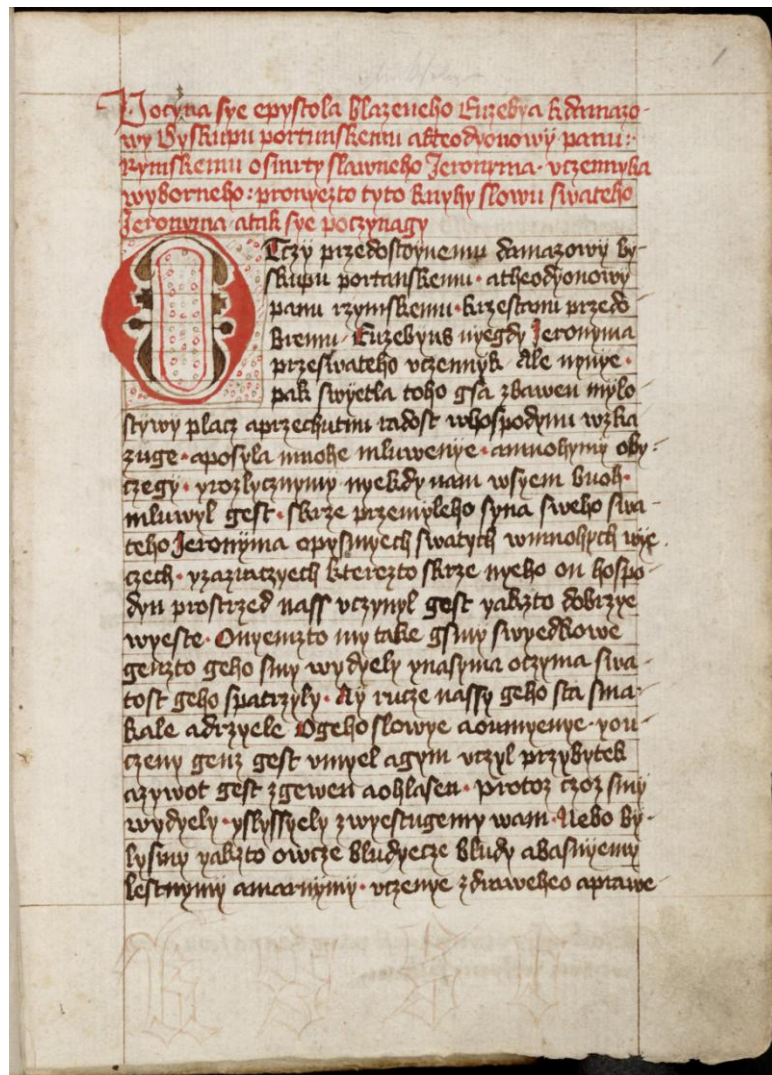
Číslovky *jeden, dva, oba* mají tvrdé zájmené skloňování podle zájmena *ten*. Číslovky *tři, čtyři* mají stejné tvary jako v současné češtině (plurálové tvary podle i-km. deklinace), rozdílné tvary se objevují v nom. *tříe/tře, čtyrie/čtyře* a v instr. *třmi*.

Číslovky od 5 do 99 mají singulárové tvary i-km. deklinace, rozdíl je v instr., kde je koncovka *-ú*, např. *pětú*.

Číslovky složené (11–19) byly původně trojčlenné výrazy, např. *jeden na desěte* (11), které se časem zjednodušovaly: *-nádcēt(e) > -nádc(e)t(e) > -náct(e) > -náct*. Číslovky 20–40 byly původně dvojčlenné výrazy, např. *dva desěti* (dvacet), které se obdobným způsobem zjednodušovaly, např. *dvadčēt(i)* apod. Číslovky 50–90 byly původně dvojčlenné výrazy typu *pět desát* (50), které se ještě v době staročeské skloňují v obou částech (např. *osmidesáti*), postupně jsou však tyto podoby odstraňovány.

Číslovky 21–29 měly vedle dnešních podob také tvary *jeden mezi desietma*, které byly postupně zjednodušovány, např. *jedenmezcietma, dvamecietma* apod.

Číslovka 100 má neutr. o-km. deklinaci, číslovka 1000 se skloňuje jako mask. io-km., číslovka *milión* jako mask. o-km a číslovka *miliarda* jako fem. a-km.

Zdroj: O svätém Jeronýmovi knihy troje, sign. MI 1, Vědecká knihovna Olomouc, Dostupné na WWW: <http://dig.vkol.cz/dig/mi1/0001r:.htm>

Konjugace

Slovesa nemají od prvopočátku všechny gramatické významy (osoba, číslo, čas, způsob, rod a vid), v některých případech se způsob jejich vyjádření měnil. V historické době docházelo k některým posunům v užívání slovesné osoby: užíval se tzv. **plural majesticus** (užívání 1. os. pl. místo 1. os. sg.), pod vlivem němčiny se užívalo **onkání** (užívání 3. os. sg. místo 2. os. sg.) a **onikání** (užívání 3. os. pl. místo 2. os. sg.). Kategorie čísla rozlišovala podobně jako ve flexi jmen a zájmen také duál (dvojně číslo), který zaniká v průběhu 15. století. Soustava slovesných časů byla ve staré češtině bohatší: vedle dnešního přítomného existovaly jednoduché minulé časy (aorist a imperfektum), antepřeteritum (plusquamperfektum) a futurum exactum (2. futurum). Kategorie slovesného vidu se vyskytuje jen v jazycích slovanských a v menší míře i v jazycích baltských (litevština).

Slovanská slovesa mají dva kmeny – infinitivní (minulý – např. *nes-0*) a přítomný (např. *nes-e*). Podle těchto kmenů dělíme slovesa do slovesných tříd:

Dělení sloves na základě přítomného kmene:

VÝVOJ ČESKÝCH SLOVESNÝCH TŘÍD A TYPŮ			
	staroslověnské	rozdělení staročeské	novočeské
I. Aa	vedo vesti	vedu věsti	nese nésti
	peko pešti	peku péci	bere bráti
	mrjo mrěti	mru mřieti	peče péci
	pnjo pęti	pnu pieti	umře umřiti
		mažu mazati	maže mazati
b	plovo pluti	plovu plúti	
Ba	berjo brati	beru bráti	
b	zovo zvati	zovu zváti	
II. A	dvigno dvignęti	tisknu tisknůti	tiskne tisknouti
B	minjo minęti	minu minůti	mine minouti začne začeti
III. Aa	znajo znati	kryju krýti	kryje krýti
	kryjo kryti		
	saždajo saždati		
	umęjo uměti		
	b	borjo brati	
Ba	lajo lajati		
b	kupujo kupovati	kupuju kupovati	kupuje kupovati
	plačo plakati		
IV. A	prošo prositi	prošu prositi	prosi prositi
	trpľjo trpěti	trp'u trpěti	trpí trpěti
	sępljo sępati		sází sázeti
V.		dělaju dělati	dělá dělati
		sázęju sázěti	

————— v důsledku stažení
 —••••• v důsledku stažení a přehlásky 'á>ie
 -•-•-•-• následkem splynutí kmenotvorného -j- s předcházející souhláskou
 - - - - - výsledek sblížení tvarů přítomných s infinitivními (vytvoření nového infinitivu nebo rozštěpení slovesa ve dvě)

Zdroj: A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer: *Historická mluvnice češtiny*, Praha: SPN, 1984

Na přesunech slovesných tříd od doby praslovanské po novočeskou se podílely tyto činitele:

- 1) kontrakce – v důsledku stažení se mění kmen sloves 3.Aa třídy s kmenem zakončeným na *-a* (*znaju, znaješ, sázaju...*);
- 2) monoftongizace *ie > í* – kmenotvorný příznak typu *sázieš > sázíš* se začal krýt se 4. třídou. (K tomu přispěla i přehláska *'a > ě* – *sáz'ati > sázěti*.) Ve 3. pl. však stažení neproběhlo – *prosí, trpí x sázejí, umějí*;
- 3) přechod od neproduktivních typů (1. třída) k produktivním – *řeci/řku/řekl > řeci/řeknu, siesti/sadu/sědl > sednutí/sednu, pásti/padu > padati/padám, suti/spu > sypati/sypu* ad.;
- 4) tendence sblížení tvarů kmene přítomného a infinitivního – *tieti/tnu > tnouti/tnu, žíti/živu > žítí/žiji, slúti/slovu > slouti/sluji*. Někdy došlo k vyrovnání oběma směry, takže došlo k rozštěpení slovesa: *plúti/plovu > plovati/plovu + plouti/pluji, dúti/dmu > dmouti/dmu + douti/duji*. Někdy byla důvodem snaha zabránit nežádoucím homonymiím: *jieti (> jíti)/jmu > jmouti/jmu, pieti (> píti)/pnu > pnouti/pnu, žieti (> žítí)/žnu > žnouti/žnu*;
- 5) snaha zamezit hláskové alternaci v kořeni: *jektati/jekcu > jektati/jektám, šeptati/šepcu > šeptati/šeptám*. U sloves se souhláskou *s* v kořeni je alternace živá, proto se udržují i alterované podoby, např. *klusati/klusu i klusám, křesati/křešu i křesám, vrzati/vržu i vržám*. V důsledku toho se objevují analogické tvary i u dalších sloves (kolísání mezi 1. a 5. slovesnou třídou): *kopu/kopám, kývu/kývám, koušu/kousám* ad.

Staročeské konjugační typy

I. třída slovesná

vésti, vedu

	Indikativ přezenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	vedu	–	vediech
2.	vedeš	vedi (vedʔ)	vedieše
3.	vede	vedi (vedʔ)	vedieše
pl.			
1.	vedem, -me, -my	veděm, -me, -my (vedʔme)	vediechom, -me, -my
2.	vedete	vedʔte	vediešte, -ste
3.	vedú	vedʔte	vediechu
du.			
1.	vedevě, -va	vedʔvě, -va	vediechově, -va
2.	vedeta	vedʔta	vediešta, -sta
3.	vedeta	vedʔta	vediešta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	participia
sg.			
1.	(u)ved	(u)vedech	(nt) veda, vedúc-
2.	-vede	(-vede)	
3.	-vede	(-vede)	(l) vedl, vedla, vedlo
pl.			
1.	-vedom	-vedechom, -me, -my	(s) ved, vedši, vedše
2.	-vedete	-vedeste, -šte	
3.	-vedú, -u	-vedechu	(n) veden, vedena, vedeno

du.			
1.	-vedově, -va	-vedechově, -va	(supinum) vest
2.	-vedeta	-vedesta, -šta	
3.	-vedeta	-vedesta, -šta	

Některá slovesa tohoto typu: *bósti, bodu* (bodnout), *čísti/čtu, jíti/jdu, jěti/jedu, vézti/vezu, říti/řevu, brýti/bryžu* ad.

peči, peku

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	peku	-	pečiech
2.	pečeš	peci (pec)	pečieše
3.	peče	peci (pec)	pečieše
pl.			
1.	pečem, -me, -my	pecme, -my	pečiechom, -me, -my
2.	pečete	Pecte	pečiešte, -ste
3.	pečú	Pecte	pečiechu
du.			
1.	pečevě, -va	pecvě, -va	pečiechově, -va
2.	pečeta	Pecta	pečiešta, -sta
3.	pečeta	pecta	pečiešta, -sta
	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	(u)pek	(u)pečech	(nt) peka, pekúc-
2.	-peče	(-peče)	
3.	-peče	(-peče)	(l) pekl, pekla, peklo
pl.			
1.	-pekom	-pečechom, -me, -my	(s) pek, pekši, pekše
2.	-pečete	-pečeste, -šte	
3.	-pekú, -u	-pečechu	(n) pečen, pečena, pečeno
du.			
1.	-pekově, -va	-pečechově, -va	(supinum) pec
2.	-pečeta	-pečesta, -šta	
3.	-pečeta	-pečesta, -šta	

Některá slovesa tohoto typu: *léci/labu* (lehnout), *moci/mohu, řeci/řku, stríeci/strěbu, téci/teku, vléci/vleku* ad.

mřieti, mru

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	mru	-	mřiech
2.	mřeš	mři (pec)	mřieše
3.	mře	mři (pec)	mřieše
pl.			
1.	mřem, -me, -my	mřem, -me, -my	mřiechom, -me, -my
2.	mřete	mřete	mřiešte, -ste
3.	mrú	mřete	mřiechu
du.			
1.	mřevě, -va	mřevě, -va	mřiechově, -va
2.	mřeta	mřeta	mřiešta, -sta
3.	mřeta	mřeta	mřiešta, -sta
	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	-	(u)mřěch	(nt) mra, mruč-
2.		(-mřě)	
3.		(-mřě)	(l) mřěl, mřěla, mřělo
pl.			
1.		-mřechom, -me, -my	(s) mřev, mřevši, mřevše
2.		-mřeste, -šte	
3.		-mřechu	(n) mřen, mřena, mřěno
du.			
1.		-mřechově, -va	(supinum) mřět
2.		-mřesta, -šta	
3.		-mřesta, -šta	

Některá slovesa tohoto typu: *dřieti/dru, třieti/tru, mlěti/mel'u* apod.

pieti, pnu

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	pnu	-	pniech
2.	pneš	pni	pnieše
3.	pne	pni	pnieše
pl.			
1.	pnem, -me, -my	pněm, -me, -my (veďme)	pniechom, -me, -my
2.	pnete	pněte	pniešte, -ste
3.	pnú	pněte	pniechu
du.			
1.	pnevě, -va	pněvě, -va	pniechově, -va
2.	pnetá	pněta	pniešta, -sta
3.	pnetá	pněta	pniešta, -sta
	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(u)pěch	(nt) pna, pnúc-
2.		(-pě)	
3.		(-pě)	(l) pal, pala, palo
pl.			
1.		-pěchom, -me, -my	(s) pen, pniši, pniše
2.		-pěste, -šte	
3.		-pěchu	(t) pat
du.			
1.		-pěchově, -va	(supinum) pat
2.		-pěsta, -šta	
3.		-pěsta, -šta	

Některá slovesa tohoto typu: *-čieti/-čnu* (začít, počít), *jieti/jmu, mieti/mnu, tieti/žmu* (ždímat), *žieti/žnu* (žnout).

mazati, mažu

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	mažu	-	mazách
2.	mažeš	maži (maž)	mazáše
3.	maže	maži (maž)	mazáše
pl.			
1.	mažem, -me, -my	mažěme, -my (mažme)	mazáchom, -me, -my
2.	mažete	mažěte (mažte)	mazášte, -ste
3.	mažú	mažěte (mažte)	mazíchu
du.			
1.	maževě, -va	mažvě, -va	mazáchově, -va
2.	mažeta	mažta	mazášta, -sta
3.	mažeta	mažta	mazášta, -sta
	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(u)mazach	(nt) mažě, mažúc-
2.		(-maza)	
3.		(-maza)	(l) mazal, mazala, mazalo
pl.			
1.		-mazachom, -me, -my	(s) mazav, mazavši, mazavše
2.		-mazaste, -šte	
3.		-mazachu	(n) mazán, mazána, mazáno
du.			
1.		-mazachově, -va	(supinum) mazat
2.		-mazasta, -šta	
3.		-mazasta, -šta	

Některá slovesa tohoto typu: *hýbati/hýb'ú, dlabati/dlab'ú, kapati/kap'ú, dřiemati/dřiem'ú, kašlati/kašlu, kľusati/kľušu, česati/češu, plakati/pláču, skákati/skáču, šeptati/šepcu* ad.

bráti, beru

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	beru	-	beřiech / brách
2.	béřeš	beři (beř)	beřieše / bráše
3.	béře	beři (beř)	beřieše / bráše
pl.			
1.	béřem, -me, -my	beřme, -my	beřiechom... / bráchom...
2.	béřete	beřte	beřiešte, -ste / brášte
3.	berú	beřte	beřiechu / bráchu
du.			
1.	béřevě, -va	beřvě, -va	beřiechově, -va / bráchově
2.	béřeta	beřta	beřiešta, -sta / brášta
3.	béřeta	beřta	beřiešta, -sta / brášta
	Aorist asigmatický	Aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(se)brach	(nt) bera, berúc-
2.		(-bra)	
3.		(-bra)	(l) bral, brala, bralo
pl.			
1.		-brachom, -me, -my	(s) brav, bravši, bravše
2.		-braste, -šte	
3.		-brachu	(n) brán, brána, bráno
du.			
1.		-brachově, -va	(supinum) brat
2.		-brasta, -šta	
3.		-brasta, -šta	

Některá slovesa tohoto typu: *peru/práti*, *zovu/zvátí*, *ženu/hnátí*, *ždu/ždátí* (čekat).

II. třída slovesná
tisknúti, tisknu

	Indikativ přítomna	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	tisknu	–	tiskniech
2.	tiskneš	tiskni	tisknieše
3.	tiskne	tiskni	tisknieše
pl.			
1.	tisknem, -me, -my	tiskněm, -me, -my	tiskniechom, -me, -my
2.	tisknete	tiskněte	tiskniešte, -ste
3.	tisknú	tiskněte	tiskniechu
du.			
1.	tisknevě, -va	tiskněvě, -va	tiskniechově, -va
2.	tiskneta	tiskněta	tiskniešta, -sta
3.	tiskneta	tiskněta	tiskniešta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	(při)tisk	(u)tišcích / (při)tisknuch	(nt) tiskna, tisknúc-
2.	-tišče	(-tišče) / -tisknu	
3.	-tišče	(-tišče) / -tisknu	(l) tiskl, tiskla, tisklo
pl.			
1.	(-tiskom)	-tišcíchom... / -tisknuchom...	
2.	(-tiščete)	-tiščeste, -šte / -tisknuste	
3.	(-tiskú, -u)	-tiščechu / -tisknuchu	(n) tiščěn, tiščena, tiščeno
du.			
1.	(-tiskově, -va)	-tiščechově, -va / -tisknuchově	(supinum) tisknút
2.	(-tiščeta)	-tiščesta, -šta / -tisknusta	
3.	(-tiščeta)	-tiščesta, -šta / -tisknusta	

Některá slovesa tohoto typu: *-běhnúti/ -běhnu* (např. uběhnout), *chřadnúti/ chřadnu*, *leknúti/ leknu*, *schnúti/ schnu*, *svadnúti/ svadnu*, *žasnúti/ žasnu* ad.

minúti, minu

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	minu	–	miniech
2.	mineš	miň	minieše
3.	mine	miň	minieše
pl.			
1.	minem, -me, -my	miňme, -my	miniechom, -me, -my
2.	minete	miňte	miniešte, -ste
3.	minú	miňte	miniechu
du.			
1.	minevě, -va	miňvě, -va	miniechově, -va
2.	mineta	miňta	miniešta, -sta
3.	mineta	miňta	miniešta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	minuch	(nt) mina, minúc-
2.		minu	
3.		minu	(l) minul...
pl.			
1.		minuchom...	(s) minuv...
2.		minuste	
3.		minuchu	(t) minut...
du.			
1.		minuchově	(supinum) minút
2.		minusta	
3.		minusta	

Některá slovesa tohoto typu: *dunúti/dunu* (vát), *bnúti/bnu*, *hynúti/hynu*, *plynúti/plynu*, *tonúti/tonu*, *vinúti/vinu* ad.

III. třída slovesná
krýti, kryju

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	kryju	–	kryjievch
2.	kryješ	krý, kryj	kryjievše
3.	kryje	krý, kryj	kryjievše
pl.			
1.	kryjem, -me, -my	krýme, kryjme...	kryjievchom, -me, -my
2.	kryjete	krýte, kryjte	kryjievšte, -ste
3.	kryjú	krýte, kryjte	kryjievchu
du.			
1.	kryjevě, -va	krývě, -va	kryjievchově, -va
2.	kryjeta	krýta	kryjievšta, -sta
3.	kryjeta	krýta	kryjievšta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(s) krych	(nt) kryjě, kryjúc-
2.		-kry	
3.		-kry	(l) kryl...
pl.			
1.		-krychom...	(s) kryv...
2.		-kryste	
3.		-krychu	(t) kryt...
du.			
1.		-krychově	(supinum) kryt
2.		-krysta	
3.		-krysta	

Některá slovesa tohoto typu: *mýti/myju, rýti/ryju, výtí/vyju, šíti/šiju* ad.

kupovati, kupuju

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	kupuju	–	kupovách
2.	kupuješ	kupuj	kupováše
3.	kupuje	kupuj	kupováše
pl.			
1.	kupujem, -me, -my	kupujme...	kupováchom, -me, -my
2.	kupujete	kupujte	kupovášete, -ste
3.	kupujú	kupujte	kupováchu
du.			
1.	kupujevě, -va	kupujvě, -va	kupováchově, -va
2.	kupujeta	kupujta	kupovášta, -sta
3.	kupujeta	kupujta	kupovášta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(s) kupovach	(nt) kupujě, kupujúc-
2.		-kupova	
3.		-kupova	(l) kupoval...
pl.			
1.		-kupovachom...	(s) kupovav...
2.		-kupovaste	
3.		-kupovachu	(n)kupován...
du.			
1.		-kupovachově	(supinum) kupovat
2.		-kupovasta	
3.		-kupovasta	

Některá slovesa tohoto typu: *hotovati/hotuju* (připravovat), *obědovati/oběduju*, *pracovati/pracuju*, *psovati/psuju* (hanět) ad.

IV. třída slovesná
prosi, prošu

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	prošu	–	prosiech
2.	prosíš	prosi, pros	prosieše
3.	prosí	prosi, pros	prosieše
pl.			
1.	prosím, -me, -my	prosim...	prosiechom, -me, -my
2.	prosíte	prosite, proste	prosiešte, -ste
3.	prosie	prosite, proste	prosiechu
du.			
1.	prosívě, -va	prosivě..., prosvě...	prosiechově, -va
2.	prosíta	prosita, prosta	prosiešta, -sta
3.	prosíta	prosita, prosta	prosiešta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(s) prosich	(nt) prosě, prosiec-
2.		-prosi	
3.		-prosi	(l) prosil...
pl.			
1.		-prosichom...	(s) prosiv...
2.		-prosiste	
3.		-prosichu	(n) prošen...
du.			
1.		-prosichově	(supinum) prosit
2.		-prosista	
3.		-prosista	

Některá slovesa tohoto typu: *bydliti/bydľu*, *drbiti/drב'u* (muset), *musiti/mušu*, *praviti/prav'u*, *raditi/raz'u*, *vařiti/vařu* ad.

trpěti, trp' u

	Indikativ prezenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	trp' u	–	trpiech
2.	trpíš	trpi, trp	trpieše
3.	trpí	trpi, trp	trpieše
pl.			
1.	trpím, -me, -my	trpim...	trpiechom, -me, -my
2.	trpíte	trpíte, trpte	trpiešte, -ste
3.	trpie	trpíte, trpte	trpiechu
du.			
1.	trpívě, -va	trpívě..., trpvě...	trpiechově, -va
2.	trpíta	trpita, trpta	trpiešta, -sta
3.	trpíta	trpita, trpta	trpiešta, -sta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(s) trpěch	(nt) trpě, trpiec-
2.		-trpě	
3.		-trpě	(l) trpěl...
pl.			
1.		-trpěchom...	(s) trpěv...
2.		-trpěste	
3.		-trpěchu	(n) trpěn...
du.			
1.		-trpěchově	(supinum) trpět
2.		-trpěsta	
3.		-trpěsta	

Některá slovesa tohoto typu: *mlčeti/mlčnu, visěti/višu, báti sě/boju sě, spáti/sp' u, státi/stoju, veleti/velu*
ad.

V. třída slovesná
dělati, dělaju

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	dělaju	–	dělajiech / dělách
2.	děláš	dělaj	dělajieše / děláše
3.	dělá	dělaj	dělajieše / děláše
pl.			
1.	dělám, -me, -my	dělajme...	dělajiechom... / děláchom
2.	děláte	dělajte	dělajiešte, -ste / dělášťe
3.	dělajú	dělajte	dělajiechu / děláchu
du.			
1.	dělávě, -va	dělajvě...	dělajiechově, -va / děláchově
2.	děláta	dělajta	dělajiešta, -sta / dělášťa
3.	děláta	dělajta	dělajiešta, -sta / dělášťa
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(s) dělách	(nt) dělajč, dělajúc-
2.		-děla	
3.		-děla	(l) dělal...
pl.			
1.		-dělachom...	(s) dělav...
2.		-dělaste	
3.		-dělachu	(n) dělán...
du.			
1.		-dělachově	(supinum) dělat
2.		-dělasta	
3.		-dělasta	

Některá slovesa tohoto typu: *úfati/úfaju* (do-ufat), *nehati/nehaju*, *volati/volaju*, *jbráti/jbraju*, *sípati/sípaju*, *plavati/plavaju*, *klamati/klamaju* ad.

sázěti, sázěju

	Indikativ prézenta	Imperativ	Imperfektum
sg.			
1.	sázěju	–	sáziech
2.	sázieš	sázěj	sázieše
3.	sázie	sázěj	sázieše
pl.			
1.	sáziem, -me, -my	sázějme...	sáziechom
2.	sáziete	sázějte	sázieště
3.	sázějú	sázějte	sáziechu
du.			
1.	sázievě, -va	sázějvě...	sáziechově
2.	sázietta	sázějta	sáziešta
3.	sázietta	sázějta	sáziešta
	aorist asigmatický	aorist sigmatický	Participia
sg.			
1.	–	(s) sázěch	(nt) sázějě, sázějúc-
2.		-sázě	
3.		-sázě	(l) sázal..., sázěli...
pl.			
1.		-sázěchom...	(s) sázav, sázěvši, sázěvše
2.		-sázěste	
3.		-sázěchu	(n) sázán..., sázěni...
du.			
1.		-sázěchově	(supinum) sázat
2.		-sázěsta	
3.		-sázěsta	

Některá slovesa tohoto typu: *máčěti/máčěju*, *-právěti/-pravěju*, *uměti/uměju*, *mdlěti/mdlěju*, *tlěti/tlěju* ad.

Atematická slovesa

Atematická slovesa neměla v přítomných tvarech kmenotvornou příponu. Patřila sem slovesa: *bíti/jsem* (prézens: *(j)sem, (j)si, je(st), (j)sme, (j)ste, (j)sú, (j)svě, j(sta), j(sta)*, futurum: *budu, budeš (búdeš)*, imperativ: *bud'*, imperfektum: *bíech...*, aorist: *bych/běch...*, participia: *jsa, jsúc...*, *byl...*, *byn...*, *byt...*), dále *dáti/dám*, *věděti/viem, jiesti/jiem, jmieti/jmám*.

Poznámky k jednotlivým tvarům

Prézens

- 1) 1. os. sg. měla u tematických sloves vždy koncovku *-u*. Atematická slovesa měla zakončení na *-m*. Do počátku 15. století přejímají slovesa 4. a 5. třídy díky tvarové analogii s atematickými slovesy koncovku *-m*: *trp'ú > trpím, prošu > prosím, dělaju > dělám, sázěju > sázím* apod.
- 2) 3. os. sg. měla v praslovanštině zakončení na *-t*, které ve staré češtině ustupuje, zachovalo se pouze u atematického slovesa *jest*.
- 3) 1. os. pl. měla několik variant původních slovanských koncovek *-m, -me, -my, -mo*. Koncovka *-m* zanikla v důsledku vyrovnání 1. os. sg. a 1. os. pl. po převzetí koncovek atematických sloves ve 4. a 5. třídě, koncovky *-my* a *-mo* se dochovaly v archaických nářečích (východní Morava, Lašsko, slovenské nářečí (Gemery)).

Imperativ

pro pračeštinu je doložen imperativ trojího typu:

- 1) 2. a 3. os. sg. *-i*, 1. os. pl. *-ěm, -ěme, -ěmy*, 2. a 3. os. pl. *-ěte*. Tento typ se vyskytuje u sloves 1. a 2. třídy, např. *nesi, nesěm, nesěte, nesěvě, nesěta, tiskni, tiskněme...*
- 2) 2. a 3. os. sg. *-i*, 1. os. pl. *-im, -ime, -imy*, 2. a 3. os. pl. *-ite*. Tento typ se vyskytuje u sloves 4. třídy, např. *prosi, prosíme...*
- 3) 2. a 3. os. sg. *-j*, 1. os. pl. *-jme*, 2. a 3. os. pl. *-jte*. Tento typ se vyskytuje u sloves 3. a 5. třídy, např. *kryj, kryjme..., dělaj, dělajme...*

Imperfektum

Vyjadřovalo děj v minulosti trvající nebo se opakující. V češtině se vyskytovalo do 15. stol., v průběhu 16. století spolu s aoristem vymírá. Tvořilo se připojováním koncovek *-ch, -še, -še, -chom (-chomy, -chome), -šte (-ste), -chu, -chově (-chova), -šta (-sta), -šta (-sta)*.

Aorist

Jedná se o jednoduchý minulý čas, který vyjadřoval děj minulý ukončený. V historické době se objevují dva typy: aorist asigmatický a aorist sigmatický. **Aorist asigmatický** se tvořil od sloves s kmenem zavřeným (zakončeným na souhlásku), tedy u některých typů sloves 1. a 2. třídy (*vésti: (u)ved, -vede, -vede, -vedom, -vedete, -vedú, -vedově, -vedeta, -vedeta*). **Aorist sigmatický** se tvořil od sloves s infinitivním kmenem otevřeným (zakončeným na samohlásku), tedy od sloves ostatních typů (*kryti: (s)krych, -kry, -kry, -krychom, -kryste, -krychu, -krychově, -krysta, -krysta*). Kromě oho se objevuje ve staré češtině také **aorist sigmatický sekundární**, který se vyskytuje u sloves, jež původně tvořila aorist asigmatický. Tvořil se připojováním koncovek aoristu sigmatického k tvaru 2. nebo 3. os.: (*u)vedech, -vede, -vede, -vedechom, -vedeste, -vedechu, -vedechově, -vedesta, -vedesta*).

Do nové češtiny se zachovaly pozůstatky aoristu: ustrnulý tvar *vece* (dnes chápaný jako prézens) a tvary kondicionálu atematického slovesa *býti: bych, by, bychom, byste*.

Infinitiv

Původem je to ustrnulý tvar verbálního substantiva. Slovanský infinitiv má koncovku *-ti*. Podoby infinitivu zakončené na *-ci* vznikly v důsledku praslovanské změny *ket > c*, např. *pekti > péci*.

Supinum

Podobně jako infinitiv se supinum vyvinulo z ustrnulého tvaru substantiva s významem dějovým s původní příponou *-tu*, která měla v praslovanštině podobu *-tb*, ze které

po zániku jerů zůstává staročeské zakončení *-t*. Na rozdíl od infinitivu nebývá u supina přítomna dlouhá kořená hláska: *vésti – vest, píti – pít, spáti – spat* apod.

Původně se supinum užívalo po slovesech pohybu s významem účelovým, např. *šel lúpit, přijde súdit* apod. Časem však tuto syntaktickou vlastnost ztrácí a přestává být vnímán jako samostatná významová kategorie. V důsledku toho silně ustupuje a od 14. století je nahrazován infinitivem. To vedlo k vzájemnému ovlivnění obou tvarů a vytvoření nové varianty infinitivu se zakončením na *-t*, které postupně nahradilo původní tvar. V dnešním jazyce je jediným reliktem supina tvar *jdu spat*.

Participia

- 1) **Participium nt-ové:** ve staré češtině existovaly dva typy: 1) *nesa, nesúci, nesúce* (u sloves 1., 2., 3. a 5. třídy) a 2) *trpě, trpieci, trpiece* (u sloves 4. třídy).
- 2) **Participium s-ové:** u sloves s kmenem zavřeným se tvoří pomocí přípon *-o, -ši, -še* (*nes, nesši, nesše*), u sloves s kmenem otevřeným pomocí přípon *-v, -vši, -vše* (*dělav, dělavši, dělavše*).
- 3) **Participium l-ové:** tvoří se od infinitivního kmene připojením přípon *-l, -la, -lo, -li, -ly, -la* (*nesl, nesla...*). Původem se jedná o deverbální adjektivum.
- 4) **Participium n-ové a t-ové:** tvoří se od infinitivního kmene připojením přípon *-(e)n, -(e)na, -(e)no...* a *-t, -ta, -to...* (*nesen..., krypt...*).

Opisné slovesné tvary

- 1) **Préteritum:** tvoří se spojením přítomného tvaru slovesa *býti* a l-ového participia: *nesl jsem, nesl jsi, nesl jest, nesli jsme, nesli jste, nesli jsou* ad. Ve 3. os. sg. a pl. se postupně vypouští pomocné sloveso *býti*, kolem 16. století se objevuje jen vzácně. Původně tvořilo l-ové participium ve spojení se slovesem *býti* tzv. **perfektum**, které mělo spíše rezultativní význam, takže spojení *jsi sstúpil* znamenalo původně přibližně „jsi sestoupivší“. Teprve ve chvíli, kdy toto spojení začalo být chápáno jako minulý děj, začalo postupně nahrazovat jednoduché minulé časy.
- 2) **Plusquamperfektum (antepreteritum):** tvoří se spojením préterita slovesa *býti* a l-ového participia: *byl jsem nesl, byla upekla* apod.
- 3) **Futurum:** tvoří se spojením tvaru slovesa *býti*: *budu, budeš, bude* ad. a infinitivního tvaru nedokonavého významového slovesa: *budu nésti* apod.
- 4) **Futurum exactum:** tvořilo se spojením tvaru slovesa *býti* – *budu, budeš, bude* ad. a l-ového participia: *budu umřel, bude umřelo* apod. Sloužilo k vyjádření předčasnosti v budoucnosti (předbudoucí čas), doklady o něm jsou však poměrně vzácné.
- 5) **Kondicionál:** tvořil se tvary aoristového plusquamperfekta, tedy spojením tvarů *bych...* a l-ového participia významového slovesa: *nesl bych...* ad.
- 6) **Opisné pasivum:** vzniká spojením tvarů slovesa *býti* a n-ového nebo t-ového participia: *jsem chválen, byl jsem chválen, budu chválen, jsem krypt, byl krypt* ad.

Vývoj české syntaxe

Základní syntaktické kategorie a prostředky, které se používají při stavbě věty jednoduché, rozvíjí čeština z praslovanštiny a jsou společné pro všechny slovanské jazyky. Jevy spjaté se syntaktickou stavbou složitější věty a souvětí jsou ve slovanských jazycích značně diferencovány. Rozhodujícím momentem ve vývoji syntaktického systému byl vznik spisovného jazyka. Počátky spisovné češtiny jsou z velké části spjaty s překlady z vyspělého spisovného jazyka – latiny, v menší míře se uplatnily vlivy staré němčiny. Ve staré době nebyl ustálen systém interpunkčních znamének, interpunkce v našem smyslu slova se ustalovala až od 14. století.

1) Pračeština (10. století – konec 13. století)

V této době převažuje forma mluveného jazyka, je to období ustálení některých rekcčních pravidel: *sto lidí přišli*. V záporné větě se užívalo volně stojících záporok *ne* nebo *ni*, předmět byl ve tvaru **genitivu záporového** (*nemám peněz*). Je užíván bezpředložkový genitiv (*jeden jich* = jeden z nich) a adnominální dativ (*škrěhot zubóm*). Nereálný děj se vyjadřuje důsledně kondicionálem. Modalita se vyjadřovala pomocí dativu s infinitivem (*tobě jest zde býti*), modální funkci měla slovesa *moci*, *chtieti*, později také *jmieti*. Ve 13. století se objevují modální slovesa **musiti**, **drbiti**. Souvětí byla složena **juxtaponovaných vět**.

2) Stará čeština (14. století – 15. století)

Dotvářejí se spojovací prostředky a vyhraňují se jejich funkce. V období husitské revoluce došlo ke sblížení spisovného jazyka s jazykem mluveným. V tomto období dochází k redukci funkcí nt-ových a s-ových participií, které postupně vyjadřují pouze doprovodný děj (přechodníková vazba). Zanikají případy, kdy se zápor vyjadřoval jednou záporkou *ni*, jen po spojce *ani* se užívá kladného slovesa děle. Ustupuje **užívání supina**, na jeho místo nastupuje infinitiv.

Ve **vedlejších větách** obsahových s dějem nereálným byl pův. kondicionál doplněn spojkou *že*, ve vedlejších větách časových byly spojky vytvořené ze zájmenného základu *j*-vytlačeny podobnými útvary ze základu *k-*: *donidž* > *dokudž*, *ponidž* > *pokudž*. V účinkových větách se začala ustalovat spojka *takže* namísto *tak jakž*, vzniká jednoznačná spojka *protože*. V podmínkových větách reálných splynulo *li* s *jest* a vznikla jednoznačná spojka *jestliže*. V podmínkových větách nereálných byl kondicionál spojen se spojkou *když* > *kdyby*. Oddělilo se přípustkové souvětí od podmínkového (spojka *ač* již není podmínková). Ve stupňovacím souvětí se částice *ano* a *ba* se stávají spojkami. Pod vlivem latiny vzniklo např. *netoliko – ale*.

3) Střední čeština (16. století – konec 18. století):

Jedná se o období uvědomělého pěstování spisovného jazyka a dalšího rozvoje větné stavby a souvětí – napodobovaly se latinské větné konstrukce. Ideálem byla **perioda**: skládala se ze dvou souměrných částí, z nichž každá sama tvořila složité souvětí: **předvětí (protasis)** a **závětí (apodosis)**. *Klasická* (ciceronská) perioda byla stavěna symetricky, obě části ze stejného počtu vět; u *humanistické periody* byla hlavní věta umístěna v předvětí. Interpunkčně se předvětí a závětí oddělovalo středníkem nebo dvojtečkou.

Častěji jsou užívány přechodníkové vazby. Napodobují se latinské vazby akuzativu s infinitivem, vznikají tzv. nepravé věty vedlejší – vedlejší věty se často navazují v řetězce nebo se vkládají doprostřed vět řídicích, např.: *Všežvěd můj slyše, že se, kdo více sázeti a tvrditi pomáhal, ptají, mnou trbne.* (J. A. Komenský). Ve větě vedlejší se sloveso často klade na konec věty, např. *Leč by snad na to přišlo, že by ti všichni kraji uměli a v řemesle tom zvykli se zbláznili a vztekli, takže by každému, kdož by jich užívat v čem chtěl, jedné škodu činili* (J. Blahoslav).

Dovršuje se proces **specializace spojovacích prostředků**: v obsahových větách oznamovacích (doplňkových) spojka *jak* nahrazuje *an*, v obsahových větách tázacích spojovací výrazy ze základu *j-* vystřídaly výrazy s *kter-*: *jak*, *jaký* místo *kterak*, *kteraký*. Ve větách vztažných se ruší distribuce relativ *jenž* a *který*, která se stávají synonymy. Spojka *ač* je ryze přípustková, ve větě řídicí se objevuje *předse*. Do souvětí vylučovacího vedle původního *nebo–nebo*, *leč–leč* proniká *bud’–bud’*.

V barokním období dochází k výraznému ústupu přechodníků. Dovršuje se ústup genitivu záporového. Konstituovaly se spojky *jakmile*, *anobrž*, *nébrž*, vylučovací *bud’–bud’* bylo vystřídáno *bud’–nebo*.

4) Nová čeština (od vzniku národního obrození po současnost)

Období formování a ustalování nové spisovné češtiny. Zároveň se uplatňuje silný vliv němčiny. Období 20. století je charakterizováno ustálením syntaktické stavby a stylistickou diferenciací syntaktických prostředků.

Vývoj interpunkce

V období do 13. století se interpunkční znaménka téměř neužívala. Hranice větných a souvětých celků bývají často vyznačeny velkým písmenem. Jen ojediněle se nesoustavně uplatňovala tečka uprostřed řádku, která označovala místa pauz při hlasitém přednesu:

Hore mně hospodine můj• neb otevšad mně boj i válka• otevšad špi letie• ... (české marginálie v Túlci sv. Bonaventury, okolo r. 1300)

Ve 14. století je interpunkce fakultativní, častěji se uplatňuje ve verších, v próze se interpunkční znaménka téměř nevyskytují. Většinou je užíván jen jeden druh interpunkčního znaménka (tečka uprostřed řádku, nebo dvě tečky, barevná tečka apod.).

V 15. století se uplatňuje pauzové znaménko – univerzálním znaménkem se oddělují souvětí, jednoduché věty a ty věty souvětí, které jsou při hlasitém přednesu odděleny pauzou.

Na počátku 16. století se nadále užívá jediné interpunkční znaménko, ale prudký rozvoj souvětí vede k zavedení trojstupňové interpunkce podle vzoru latinských gramatik. Jde o **tečku** (lat. periodon), která ukončovala souvětí, **dvojtečku** (lat. geminus, colon) sloužící k členění složitějšího

souvětí nebo periody a k uvozování přímé řeči a **čárku** (virgula, suspensivus, comma), která oddělovala menší úseky. **Středník** přebíral funkci znaménka uvozujícího přímou řeč a spolu s dvojtečkou sloužil zejména v barokním období k optickému zpřehlednění dlouhého souvětí. Z barokní doby pocházejí první náznaky syntaktizace interpunkce, tj. užívání interpunkčních znamének podle principu syntaktického, které nacházíme zejména v exilovém díle J. A. Komenského.

Novočeská interpunkce byla vytvořena až v 19. století. Starý princip interpunkce založený na výdechovém členění textu byl postupně opouštěn a nahrazován principem syntaktickým, jímž se řídí interpunkce dodnes.

Vývoj slovní zásoby

Česká slovní zásoba má svůj základ v slovní zásobě praslovanské, která čítala pravděpodobně kolem 2000 slov (neodvozených nebo odvozených neproduktivními formanty). Z tohoto počtu zachovala čeština většinu, ve srovnání s ostatními slovanskými jazyky v ní chybí necelých 40 slov. V češtině jsou však i slova, která mají pravděpodobně praslovanské kořeny, ale v jiných slovanských jazycích se nevyskytují, např. *bezpečný*, *blémýžď*, *kerb*. Některá slova se vyskytují jen v několika slovanských jazycích, např. *strom* se vyskytuje jen v češtině, slovenštině a horní lužické srbštině, slovo *hodina* se v českém významu vyskytuje v jazycích západoslovanských, ukrajinštině a běloruštině, zatímco např. v ruštině se význam slova „hodina“ slovem *čas* apod.

Praslovanská slovní zásoba se dále vyvíjela a některá slova modifikovala svůj význam. Lamprecht (1986) uvádí např. slovo *svętb*, které znamenalo původně „mocný, silný“ (srov. např. Svatopluk = „mocnopluký“), tento význam se dále modifikoval na „magicky mocný“, a slovo se tak stalo ekvivalentem latinského *sanctus* (svatý). Podobně slovo *bogъ* znamenalo „úděl, osud“ (srov. např. *bogatъ* = „ten, kdo má dobrý úděl“ a *ubogъ* = ten, kdo má špatný úděl), ale také „udělovatel osudu“, takže se stalo ekvivalentem latinského *deus* „bůh“.

Rozvoj slovní zásoby češtiny souvisí především s jejím postupným přebíráním funkce spisovného jazyka (od 13. století), kdy se šíří do života měšťanstva, univerzity, úřadů apod. Zároveň se ve vývoji slovní zásoby odrážejí změny ve způsobu zemědělské i řemeslné výroby, rozvoj měst a celkový kulturní a hospodářský rozvoj země. Snaha po vyjádření nových věcí i pojmů vede k vytváření nových slov přejímáním z latiny (*majestát*, *registra*, *karta* ad.) nebo z němčiny (*rychtář*, *rada*, *purkmistr*, *rytíř* ad.) V husitském období byla slovní zásoba obohacena o výrazy spjaté s husitským hnutím (*podobojí*, *svatokapectví*, *artikule*, *kompaktáta*, *houfnice*, *píšťala* ad.). V období humanismu docházelo k dalšímu přejímání cizích slov, zejména z latiny (*regula*, *puls*, *proces* ad.), němčiny (*boblík* ad.), ale i z románských jazyků (*port*, *armáda*, *jenerál*, *kapitán* ad.). Proti přílišnému přejímání z cizích jazyků se v polovině 17. století zvedá odpor a vzniká tzv. generace puristů (viz kap. 6. v rámci oddílu Vývoj jazyka). Obrozenské období je pak charakterizováno prudkým rozvojem slovní zásoby přejímáním zejména ze slovanských jazyků (ruština, polština, viz J. Jungmann). Ve 20. století se dotváří zejména odborné názvosloví, v době 2. světové války dochází k přejímání slov z němčiny (*protektorát* ad.), v období socialismu pak z ruštiny (*pěrestrójka*, *kolchoz* ad.).

Etymologie

Etymologie je nauka o původu a vývoji slov, tento termín také zároveň znamená označení původu konkrétního slova. Ve vývoji jazyka dochází ke změnám významů stávajících slov i ke vzniku jak nových slov, tak nových skutečností, které potřebují pojmenování. Nová slova vznikající v jazyce zdomácňují zpravidla po dobu desítek let a ne vždy se stejnou úspěšností, u slangů je vývoj rychlejší. Etymologická příbuznost slov se nazývá **filiace**.

Etymologický výklad slova představuje syntézu poznatků z několika vědeckých oborů – kromě lingvistiky je to historie, archeologie, geografie, etnografie, sociologie ad., jedná se proto o práci poměrně náročnou, která často vyžaduje spolupráci odborníků různých oborů. Při filologickém rozboru slova je vysvětlen celý vývoj příslušného jména, ať už je začátek vývoje jasný či není, proto je třeba před výkladem slova shromáždit pokud možno všechny dochované podoby slova. Pro hodnocení dokladů platí, že nejstarší podoba není vždy nejspolehlivější – staré zápisy bývají nepřesné a často až pozdější podoba slova řekne více.

Výsledky etymologických výzkumů představují cenný podklad pro bádání odborníků i z jiných oborů, zejména historie, etnografie, archeologie či sociologie. Zejm. výzkum v oblasti vlastních jmen (více viz kapitola Onomastika) bývá často jediným pramenem poznání dnes už vymřelých jazyků (např. jazyk Ilyrů apod.). Existence vlastních jmen je důležitým faktorem v poznávání minulosti – ukazuje na koexistenci více národů a také na to, že nové národy nepřicházely do země úplně pusté. Slova přejatá od bývalého, později zaniklého obyvatelstva, označujeme jako **substrátová**, např. názvy řek: *Labe, Vltava, Metuje, Dunaj, Morava, Opava* ad. (Pozn. *Název Morava, doložený antickými prameny (Plinius, Historia naturalis IV, s. 12: „Maro“, Tacitus, Annales II, s. 63 „Marus“), je slovo předgermánské i před slovanské, jedná se zřejmě o slovo indoevropské (kořen mar- = voda), ale není jasné, který národ toto pojmenování dal – podle některých autorů je ilyrské, venetského, tráckého nebo keltského původu.*)

O původu slova, příbuznosti slov a jejich souvislostech informují etymologické slovníky. K nejvýznamnějším etymologickým slovníkům češtiny patří ***Etymologický slovník jazyka českého* Václava Machka**, který vyšel ve čtyřech vydáních (1957, 1968, 1971 a 1997). Z dalších publikací je to zejména ***Český etymologický slovník* (2001) Jiřího Rejzka**, ***Stručný etymologický slovník jazyka českého* (1978) Josefa Holuba a Stanislava Lyera** nebo ***Etymologický slovník jazyka českého* (1952) Josefa Holuba a Františka Kopečného**.

Nejvýznamnější vědeckou institucí zabývající se etymologickými aspekty jazyka je Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky. Oddělení bylo zřízeno v roce 1952 zásluhou zejména prof. Václava Machka.

Lidová etymologie

Již před vznikem vědecké etymologie existovala lidová etymologie, přičemž lidé mnohdy původ slova odhadovali na základě podobnosti nesprávně a této domněnce podobu slova přizpůsobili (*veždajší* od *vždy* k *vezdejší* od *zde*, *brožinka* z pův. *rozinka* podle *brožen* nebo slova *legrace* a *rekreace* ze stč. "*rekraci*", pův. latinského označení pro školní přestávku. (Viz také kapitola 2.4 Hláskové změny nesystémové.)

Lidová etymologie se uplatňuje i dnes, zejména u slov, jejichž skutečný původ není zřejmý ani obecně známý (například *antidatovat* místo *antedatovat*, *iniciály* místo *nacionále*).

V některých případech bývá však lidová (nářeční) podoba (zejména u zeměpisných jmen, kde působí mnohem častěji, neboť jméno není podporováno odvozeninami a jeho podnět se zapomene) jazykově významná. Někdy uchovává původní znění lépe než spisovná podoba, a umožňuje tak správnou etymologii slova. Např. místní jméno *Hodolany* (část Olomouce) jsou podle některých výkladů hanáckým nářečním výrazem původního slova *Údolany*, jiným příkladem je název *Davlice*, který se analogicky podle *dábel* mění na *Ďáblice*.

Onomastika

Převážně etymologickým oborem je onomastika (též onomatologie, původ v řec. slově ὄνομα (onoma) = slovo) – nauka o vlastních jménech. Zabývá se jejich, vznikem, tvořením, rozšířením a povahou.

Tvoří ji zejména tato hlavní odvětví:

- 1) antroponomastika = nauka o jménech živých bytostí,
- 2) toponomastika = nauka o zeměpisných jménech,
- 3) chrématonomastika = nauka o pojmenování věcí (názvy svátků, společenských institucí, jednotlivých předmětů a výrobků).

Předmětem zájmu onomastiky jsou: **bionyma** (jména živých objektů) a **abionyma** (jména neživých objektů). Mezi bionyma patří antroponyma (vlastní jména lidí nebo skupiny lidí), zoonyma (vlastní jména živočichů), theonyma (vlastní jména bohů) a fytonyma (vlastní jména rostlin). Kategorii abionym tvoří toponyma (vlastní jména zeměpisná), kosmonyma (astronyma, vlastní jména astronomická) a chrématonyma (vlastní jména lidských výrobků, názvů svátků, společenských institucí). Nejčastěji a nejpodrobněji se zkoumají početně největší skupiny – antroponyma a toponyma.

Antroponyma = vlastní jména jednotlivého člověka (vlastní jména osobní) nebo skupiny lidí (skupinová antroponyma)

V rámci vlastních jmen osobních rozlišujeme (podle J. Pleskalové (2007)):

- a) **rodná/křestní jména** – *Jaroslav, Jan, Helena,*
- b) **hypokoristika** – *Jarek, Janek, Heleča,*
- c) **příjmi** – *(Jan) Mstislavíc,* tj. Mstislavův syn,
- d) **příjmení** – *Novák,*
- e) **přezdívky** – *(Mařík) Darmopic,*
- f) **živá jména, jména po chalupě** – *Jan Sladký po chalupě Kozina,*
- g) **fiktonymy** – jména přijatá k zatajení pravého jména: **pseudonym** (*Jaroslav Vrchlický* vlastním jménem Emil Frída), v rámci kterého rozeznáváme ještě **pseudogynekonym** (pseudonym muže obsahující alespoň jedno jméno ženské – *Jaroslav Maria* vlastním jménem Jaroslav Mayer) a **pseudoandronym** (*Jiří Sumín* – vlastním jménem Amálie Vrbová).

Skupinová antroponyma jsou vlastní jména skupiny lidí, kteří tvoří jisté společenství:

- a) **obyvatelská jména** – podle charakteru fundujícího slova bývají rozlišována obyvatelská jména vlastní (*Pražan*) a obecná (*vesničan*),
- b) **etnonyma**, tj. vlastní jména kmenů a národů – **autetnonymum** (etnonymum, které si dal kmen n. národ sám – *Deutsche*) a **aletnonymum** (etnonymum, které dostal od sousedů – *Němci*),
- c) **rodinná a rodová jména** – *Nováčkovi, Přemyslovci*,
- d) **přezdívky** – *Kujebáci* (obyvatelé Vysokého Mýta).

Nepřavá antroponyma jsou vlastní jména postav mytologických, pohádkových, alegorických, hraček atd., např. **theonyma** jakožto vlastní jména bohů a bohyň – *Perun, Diana*.

Toponyma = místní jména, vlastní jména zeměpisná

Druhy toponym:

- a) **choronyma** – vlastní jména větších zeměpisných celků přírodního (*Evropa*) nebo administrativního charakteru (*Česká republika*),
- b) **oikonyma** – vlastní jména místní, názvy obydlených objektů a míst, existujících či zaniklých, tj. názvy měst, vsí, osad, samot, jednotlivých domů apod. (*Praha, Bílá Lhota, osada Amerika, samota U Silnických, dům U Zlaté koule*),
- c) **anoikonyma** – vlastní jména pomístní, názvy zeměpisných objektů nesídlíšní povahy, např. vlastní jména řek, pohoří, pozemků, cest atd. (*Vltava, Šumava, Krakonošovo, Budkovská cesta*)
- **hydronyma** – vlastní jména vodních toků, vodních ploch a jejich částí, některých vodních děl atd.,
 - **oronyma** – vlastní jména prvků vertikální členitosti zemského povrchu, například hor a pohoří, údolí, nížin, sedel atd.,
 - **pozemková jména** – zejména názvy polí, lesů, luk atd.,
 - **jména drobných přírodních útvarů** a předmětů v krajině (důležitých pro orientaci, památkově cenných) atd.,
 - **hodonyma** – vlastní jména dopravních cest,
 - **názvy veřejných prostranství** – názvy ulic, náměstí, nábřeží, mostů, tunelů, sadů, parků apod.

Kosmonyma/astronyma (názvy galaxií, planet, hvězd, komet, umělých kosmických těles apod.).

Chrématonyma = vlastní jména lidských výrobků, názvů svátků, společenských institucí.

Druhy chrématonym:

- a) vlastní jména jednotlivých výrobků – *robot Asimo, loď Titanic, zvon Augustin*,
- b) vlastní jména sériově vyráběných výrobků – *Rulandské modré, parfém Chanel*,
- c) vlastní jména společenských institucí, organizací a zařízení – *Univerzita Palackého, Moravské divadlo*,
- d) vlastní jména svátků – *Den matek, Památka zesnulých*,
- e) vlastní jména dokumentů, vyznamenání – *Zlatá bula sicilská, Řád bílého lva*.

Vývoj onomastiky

Zmínky o původu vlastních jmen s pokusy o jejich výklad nacházíme např. v Blahoslavově Gramatice. V r. 1587 vydal **Matouš Benešovský Philonomus** *Knížku slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum*, ve které jsou uvedeny mj. výklady jmen českých řek. Jako praktická příručka pro pisáře sloužila práce **Václava Lebedy z Bedrštorfu** *Poznamenání měst, zámkův, hradův, tvrzí i jiných sídel* (1610). Výklady vlastních jmen se objevují i v pozdějších historických dílech, např. **Bohuslava Balbína, Tomáše Pešiny z Čechorodu, Pavla Stránského** ad. Pro toponomastiku má velký význam **Komenského** mapa Moravy *Marchionatus Moraviae* (1627, 1636, 1638), která poprvé přesně zachytila vlastní jména osídlených míst, některých řek a hor, krajinných celků (v české a německé podobě).

Z děl 17.–18. stol. zasluhuje pozornost *Čechořečnost, seu Grammatica linguae bohemicae* (1672) **Václava Jana Rosy** (tvorební některých typů vlastních jmen osobních) a jeho další dílo – rukopisný *Thesaurus linguae bohemicae*, obsahující bohatý materiál místních jmen. **Jan Václav Pohl** podává ve svém díle *Grammatica linguae bohemicae* (1756) také výklad vlastních jmen. **Dobrovského** dílo, ve kterém uplatňuje jazykovědné hledisko, uzavírá první etapu vývoje onomastiky. Dobrovský užívá vlastních jmen ve své známé mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809).

Druhou etapu představují např. práce **Vladimíra Josefa Pelikána**, který napsal onomastickou studii *O pojmenování osad českoslovanských*, ČČM 1830, s. 309–323. Skutečným zakladatelem české onomastiky však byl **František Palacký** (1798–1876), v jehož dílech se poprvé spojil zřetel historický a jazykovědný. K jeho nejvýznamnějším spisům v této oblasti patří např. *Rozbor etymologický místních jmen českoslovanských* (ČČM, 1834, 409–419).

Třetí období je charakterizováno zvýšeným zájmem jazykovědců o toponymický materiál. V onomastice se formovaly dva směry: 1. historický, jehož stoupenci převládají v Čechách, 2. jazykovědný, který se rozvíjí především na Moravě. Mezi nejvýraznější osobnosti tohoto období patřil historik **Hermenegild Jireček** (1827–1909). Je autorem termínu pomístní/pomístné jméno pro názvy neobydlených objektů a poprvé u nás rozdělil toponymický materiál na místní a pomístní jména. Při konkrétních výkladech vlastních jmen podlehl vlně tzv. keltománie; v knize *Slovanské právo v Čechách a na Moravě* (1863) připisoval jednotlivé typy místních jmen zcela zjednodušeně určitým stoletím. České místní historické názvosloví bylo ustáleno zásluhou **Aloise Vojtěcha Šembery** v jeho *Mapě Moravy* (1863), z dalších autorů lze jmenovat např. **Václava Flajšhanse, Františka Černého, Pavla Vášu** ad.

Na začátku 4. etapy vyšla práce **Viléma Mathesia** *O vědeckém studiu anglických jmen místních* (Časopis pro moderní filologii, 1913, s. 371–396). Referoval v ní o nejdůležitějších dílech anglické onomastiky a zdůrazňoval nutnost propracování onomastické teorie. Po vzniku CSR se dostala do popředí zájmu názvoslovná a přejmenovací činnost, která vzbudila velký zájem u široké veřejnosti o "původnost a stáří" našich toponym. V této souvislosti vznikala řada drobnějších studií (např. **Václava Ertla, Václava Flajšhanse, Oldřicha Hujera, Františka Trávníčka, Josefa Zubatého, Bohuslava Havránka, Romana Jakobsona** ad.), kteří publikovali především na stránkách časopisů Naše řeč a Listy filologické.

Pro poválečné období je charakteristický rychlý a všestranný rozvoj onomastiky. V letech 1947 – 1957 vycházel slovník **Antonína Profouse** *Místní jména v Čechách 1–4*, 4. díl dokončil **Jan Svoboda**. **Vladimír Šmilauer** a **Jan Svoboda** vydali 5. (dodatkový) díl k Profousovu slovníku. **Šmilauer** vydal v 60. letech dvě významná díla, která se stala nadlouho základní klasifikační metodou české toponomastiky – *Třídíč pomístních jmen* (1960) a *Soustavu místních jmen* (1960), založenou na kombinaci významových

a slovotvorných kritérií. Významná je též Šmilauerova ***Příručka slovanské toponomastiky*** (1964) obsahující praslovanské základy slovanských toponym. V r. 1969 vychází Šmilauerův ***Atlas místních jmen v Čechách*** a pro potřeby vysokoškolské výuky jeho ***Úvod do toponomastiky*** (1963).

V r. 1969 vzniklo onomastické oddělení Ústavu pro jazyk český ČSAV, které se ujalo dlouhodobých úkolů: 1) zpracování místních jmen na Moravě a ve Slezsku; 2) sběr a zpracování pomístních jmen Čech, Moravy a Slezska. Jedním z nejvýznamnějších výsledků práce oddělení je vydání publikace **Ladislava Hosáka a Rudolfa Šrámka *Místní jména na Moravě a ve Slezsku 1*** (1970) a ***Místní jména na Moravě a ve Slezsku 2*** (1980).

Dialektologie

Dialektologie se zabývá studiem nářečí (dialektů). Jako samostatná jazykovědná disciplína s vlastní metodikou se česká dialektologie začala utvářet v polovině 19. století. První soubornou prací o českých a slovenských nářečích jsou *Základové dialektologie československé* (1894) **Aloise V. Šembery**. Další významnou studií je dvojdílná *Dialektologie moravská* (1886, 1895) **Františka Bartoše**. V české dialektologii sehrála významnou úlohu tzv. „brněnská škola“, spjatá se jmény **Bohuslava Havránka** a **Františka Trávnička**.

Nářečí (dialekt) je nespisovná mluva vznikající místní obměnou celonárodního jazyka, soubor jazykových prostředků, který slouží jako nástroj dorozumívání pouze části národa, a to jen v oblasti běžného denního styku. Každé nářečí má jednak znaky společné pro celou jazykovou jednotku, k níž dané nářečí patří, jednak znaky, jimiž je charakterizováno jako samostatná nářeční jednotka. **Nivelizací** (vyrovnáváním nářečních rozdílů) starých místních nářečí vznikají **nadnářečí (interdialekty, obecná nářečí)**. Interdialekty směřují ve svém vývoji k relativně jednotné celonárodní nespisovné mluvě, velmi blízké hovorové spisovné češtině, se kterou do značné míry splývají. Hranice nářečního jevu označujeme termínem **izoglosa**.

Vývoj nářečí

Jazykové změny se neuskutečňují na území jednoho národního jazyka najednou, nýbrž postupně. Mají své centrum vzniku a z něho se šíří přirozeným stykem obyvatelstva po celém území. Jazykové změny, které formovaly spisovnou češtinu, vznikaly ve středních Čechách (protože Praha a její okolí byly od zániku Velkomoravské říše politickým a kulturním centrem českých zemí). Odtud se šířily za příznivých podmínek po celém území až na jeho okraje. V době ztížené komunikace měly rozsah menší, většinou nedosáhly do okrajových oblastí, takže v těchto oblastech byly změny provedeny se zpožděním nebo se neprovedly vůbec. Okrajové dialekty, uchovávané po jistou dobu nebo až dodnes starší stav jazyka, se tak stávají důležitým svědectvím o vývojových etapách češtiny. I v ostatních dialektech nacházíme pozůstatky staršího stavu, proto jsou nářečí (a zvláště územní rozšíření jednotlivých nářečních jevů) cenným doplňujícím pramenem pro poznání historického vývoje jazyka:

Např. stč. změna *ú > au > ou* byla provedena ve spisovné češtině i ve většině dialektů (*múka > mouka*, ve střmor. nářečích se *ou* dále měnilo v *ó* – *móka*). Původní *ú* zůstalo zachováno jen na okrajích českého jazykového území: na západě na nejzazším okraji jihozápadočeského nářečí (*múka, chalúpká/chalupka*), ve východomoravských dialektech a ve zkrácené podobě v nářečích slezských (vmor. *múka*, slez. *muka*). Takže východomoravské slovo *múka* odráží podobu slova v češtině 11. – 14. století.

Nářeční rozdíly na území českého jazyka jsou převážně poměrně mladé, pocházejí až z doby historického vývoje zhruba od 12. století. Tyto rozdíly vyplývají zčásti z výše uvedené skutečnosti o „centru“ a „periferii“, ve které je mnohdy zachován starší stav. Dalším důvodem bylo to, že starší společný stav se v různých částech měnil různým způsobem, do východních úseků pronikly některé změny slovenské, do severovýchodní části zase některé jevy z polštiny.

Základní diferenciacní znaky, změny $y > ej$ a $ú > ou$, které se dovršovaly hlavně koncem 14. století, zasáhly naprostou většinu jazykového území mimo oblast dnešních slezských nářečí a východomoravského nářečí, pouze u jihozápadočeské oblasti nebyla provedena změna $ú > ou$. Těmito změnami se vytvořila v první etapě velká nářeční skupina česko-středomoravská, zasahující do západních okrajů dnešních nářečí východomoravských, na druhé straně menší okrajová skupina východomoravsko-slezská, zachovávající původní stav. Teprve v další etapě se monoftongizací $ej, ou > é, ó$ (první polovina 16. století až asi do 17. století) odlišilo středomoravské nářečí od české nářeční skupiny a přibližně ve stejné době zánikem významotvorné délky samohlásek, tj. změnou $y, ú > y, u$ slezská nářečí od nářečí východomoravských.

Postupná likvidace feudálního řádu od posledních desíletí 18. století, přinášející mimo jiné uvolnění pohybu obyvatelstva a novodobý růst průmyslových center, rozvoj dopravy apod., má za následek zvýšení mezinářečního styku. Šíření vzdělání a rozvoj prostředků hromadné jazykové komunikace na dálku (tisk, rozhlas, film, televize, internet) přispívá k jednotícímu působení spisovného jazyka. V důsledku toho se nářečí začínají pozvolna rozkládat. Interference nářečních systémů v běžném denním styku má za následek, že mluvčí upouštějí především od nápadných znaků svého nářečí a přizpůsobují se mluvě většiny v daném prostředí. Z výraznějších znaků zpravidla pak ustupují jevy příznačné jen pro menší úseky, zatímco znaky společné velkým oblastem bývají odolnější. Tímto způsobem vznikají v rámci jednotlivých nářečních skupin neutralizovaná tzv. obecná nářečí (interdialekty), která zachovávají jen základní znaky společné celé nebo téměř celé skupině, oblastní rozdíly uvnitř skupiny jsou víceméně vyrovnány, a to většinou ve prospěch podob shodných se spisovnou češtinou.

Dělení nářečí

Dialekty dělíme na nářečí sociální (společenská) a zeměpisná (geografická, teritoriální).

Sociální nářečí (společenská nářečí, sociolekty) – mluva, jejíž užívání je omezeno na určitou sociální skupinu daného jazykového společenství. Zahrnuje soubor nespisovných jazykových prostředků, užívaných v profesionální, zájmové nebo sociálně kompaktní skupině lidí. Jedná se o nestrukturní útvary (nemají vlastní gramatickou stavbu a jádro slovní zásoby), opírají se proto o strukturu některého místního nářečí. K sociolektům patří:

- 1) **Profesionalismy** (profesní mluva) – nespisovné profesionální výrazy různých oborů, kterých se mezi pracovníky oněch oborů užívá třeba po celém území, avšak příslušníkům jiných zaměstnání bývají mnohdy neznámé (*ķerner* – důlčák, *ķopna* – stropnice apod.).
- 2) **Slang** – záměrná deformace jazykových prostředků, často emocionálně zabarvené výrazy. (Kromě toho najdeme v literatuře ještě termín **ķargon**, který je definován jako nespisovná, obvykle slangová mluva některých skupin společnosti). Jedná se o mluvu zájmových skupin, takže rozeznáváme např. slang studentský, myslivecký, mluvu sportovců apod. (studentský slang: *angķina* – angličtina, *ķřídķas* – třídní učitel, *ķasa* – pětka, myslivecký slang: *ķarva* – krev, *ķvětķla* – oči apod.).

- 3) **Argot** – pracuje s podobnými jazykovými prostředky jako slang, proto od něho někdy nebývá odlišován. Někteří autoři označují argot jako „mluvu deklasovaných živlů“, neboť se jednalo zejména o mluvu, kterou užívaly skupiny stojící na okraji společnosti, např. profesionální tuláci, zloději, prostitutky apod. Jedná se o „utajený“ jazykový kód, úmyslně odlišný od běžné mluvy tak, aby byla nesrozumitelná pro nezasvěceného (*keďča* – pokladna, *chlupatý* – policie, *stříkačka* – pistole apod.)

Geografická nářečí (zeměpisná nářečí): mluva, jejíž užívání je omezeno na určité geografické území. Historický vývoj češtiny vedl ke vzniku 4 základních nářečních skupin:

1. Nářečí **česká** (v užším smyslu): Čechy a západní Morava (dále označeno jako Č)
2. Nářečí **středomoravská** (dř. hanácká) – střed Moravy (dále označeno jako H)
3. Nářečí **slezská** (dř. lašská) – Slezsko (dále označeno jako L)
4. Nářečí **východomoravská** (dř. moravskoslovenská) – východní Morava (dále označeno jako M)

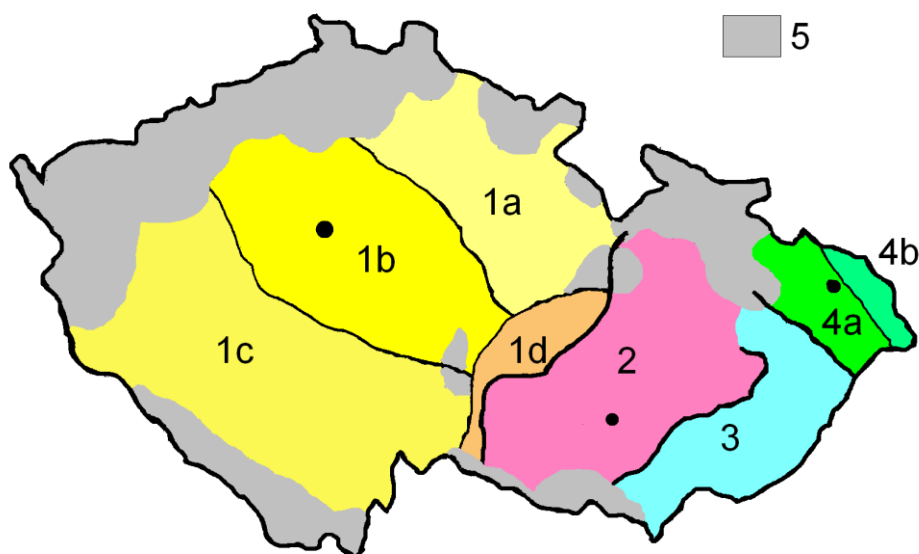
Základem dělení jsou tyto hláskové znaky:

1. <i>y (i) > ej > é :</i>	Č – <i>młyn > mlejn, nosík > nosejk</i>
H – <i>młyn > mlén, nosík > nosék</i>
L – <i>młyn > młyn, nosík > nosik</i>
M – <i>młyn > młyn, nosík > nosík</i>
2. <i>ú > ou > ó</i>	Č – stč. <i>nesú > nesou</i>
H – stč. <i>nesú > nesó</i>
L – stč. <i>nesú > ňesu</i>
M – stč. <i>nesú > nesú</i>
3. <i>aj > ej > é</i>	Č – stč. <i>daj > dej</i>
H – stč. <i>daj > dé</i>
L – stč. <i>daj > daj</i>
M – stč. <i>daj > daj</i>
4. kvantita	L – ztráta vokalické kvantity (16. st.)

Tyto základní znaky lze schematicky ukázat na větě, kterou uvádí B. Havránek:

- Č: *Dej mouku ze mlejna na vozejk.*
H: *Dé móku ze mléna na vozék.*
L: *Daj muku ze mlyna na vozík.*
M: *Daj múku ze mlyna na vozík.*

Základní rozdělení českých nářečí

Mapa nářečí češtiny⁹:

- 1 – česká skupina: 1a – severovýchodočeská podskupina, 1b – středočeská podskupina, 1c – jihozápadočeská podskupina, 1d – jihovýchodočeská (pův. českomoravská)
- 2 – středomoravská skupina (pův. hanácká)
- 3 – východomoravská skupina (pův. moravskoslovenská)
- 4 – slezská skupina (pův. lašská): 4a – slezskomoravská podskupina, 4b – slezskopolská podskupina
- 5 – nářečně různorodé oblasti

Pozn. Rozsah jednotlivých nářečí je možno určit podle rozsahu střmor. nářečí. Ta zabírají celou střední Moravu - území vymezené přibližně čtyřúhelníkem Zábřeh – Přerov – Znojmo – Jihlava – Zábřeh. Na západ od nich jsou nářečí česká, v severovýchodním cípu Moravy a ve Slezsku nářečí slezská a na východní Moravě až k hranicím Slovenska nářečí východomoravská.

Česká nářečí v užším smyslu (tj. na území Čech a přilehlé části Moravy):

1. **Středočeská podskupina** – centrální oblast od sz. k jv. Na severu za Mělník, Nymburk, Poděbrady, Kolín, Čáslav, Chotěboř, na jih po Rakovník, Příbram, Milevsko, Tábor, Pacov a Pelhřimov. Patří sem také *okrajový úsek lounsko-litoměřický* (zvl. na Třebívlicku).
2. **Jihozápadočeská podskupina** – na východ až do jz. Moravy za Třešť, Telč, Dačice. Patří sem např. *chodské nářečí, doulebské nářečí* ad.
3. **Severovýchodočeská podskupina** – na východě sv. od Lanškrouna sousedí se střm. skupinou. Patří sem např. *podještědské nářečí, podkerkonošské nářečí, nářečí náchodského výběžku* nebo *petácké (východolitomyšlské) nářečí*.

⁹ Zdroj: Wikipedia. Dostupné z WWW: http://cs.wikipedia.org/wiki/Soubor:Czech_dialects.PNG

4. **Jihovýchodočeská (českomoravská) podskupina** – od pomezí býv. svitavsko-lanškrounského něm. ostrova přerušeno dřívějším ostrovem jihlavským. Dělí se na *žďársko-bystrický (severní) úsek* a *jemnický (jižní) úsek*.

Nářečí středomoravská (pův. hanácká):

1. **Jižní podskupina** – jz. a již. Morava od Mor. Budějovice, Třebíč, Valašské Meziříčí, Kunštát, sever – Boskovice, Vyškov, k východu po Slavkov u Brna. Patří sem např. *borské nářečí* (Tišnov, Blansko, Sloup) nebo *znojemské nářečí*.

2. **Centrální (severní) podskupina** – na sever Šumperk, Zábřeh, na východ za Olomouc a Prostějov.

3. **Západní podskupina** – zábřežský (severní) úsek, kunštátsko-moravskobudějovický (jižní) úsek.

4. **Východní podskupina** – kojetínsko-přerovský (sev.) úsek, slavkovsko-bučovický (již.) úsek. Patří sem *čubácké nářečí*.

Nářečí východomoravská (pův. moravskoslovenská)

1. **Slovácká (jižní) podskupina** – Slovácko (Moravské Slovensko) n a sever po Zlín a Valašské Klobouky. Záp. hranice od Napajedel, Uh. Hradiště a Veselí n. Mor, již. od Kyjova a záp. Od Břeclavi.

2. **Valašská (severní) podskupina** – Moravské Valašsko, na sever.západně a jižně od Nového Jičína po slezskou hranici.

3. **Západní podskupina** – patří sem např. nářečí na Hranicku, *kelčské nářečí* (Kelč jihovýchodně od Hranic) nebo *dolské nářečí* (od záp. přiléhá k Uher. Hradišti, od Babic k Polešovicím).

4. **Kopaničářská podskupina** – osady při moravsko-slovenské hranici sv. a vých. od Strážnice na záp. svazích již. úseku Bílých Karpat.

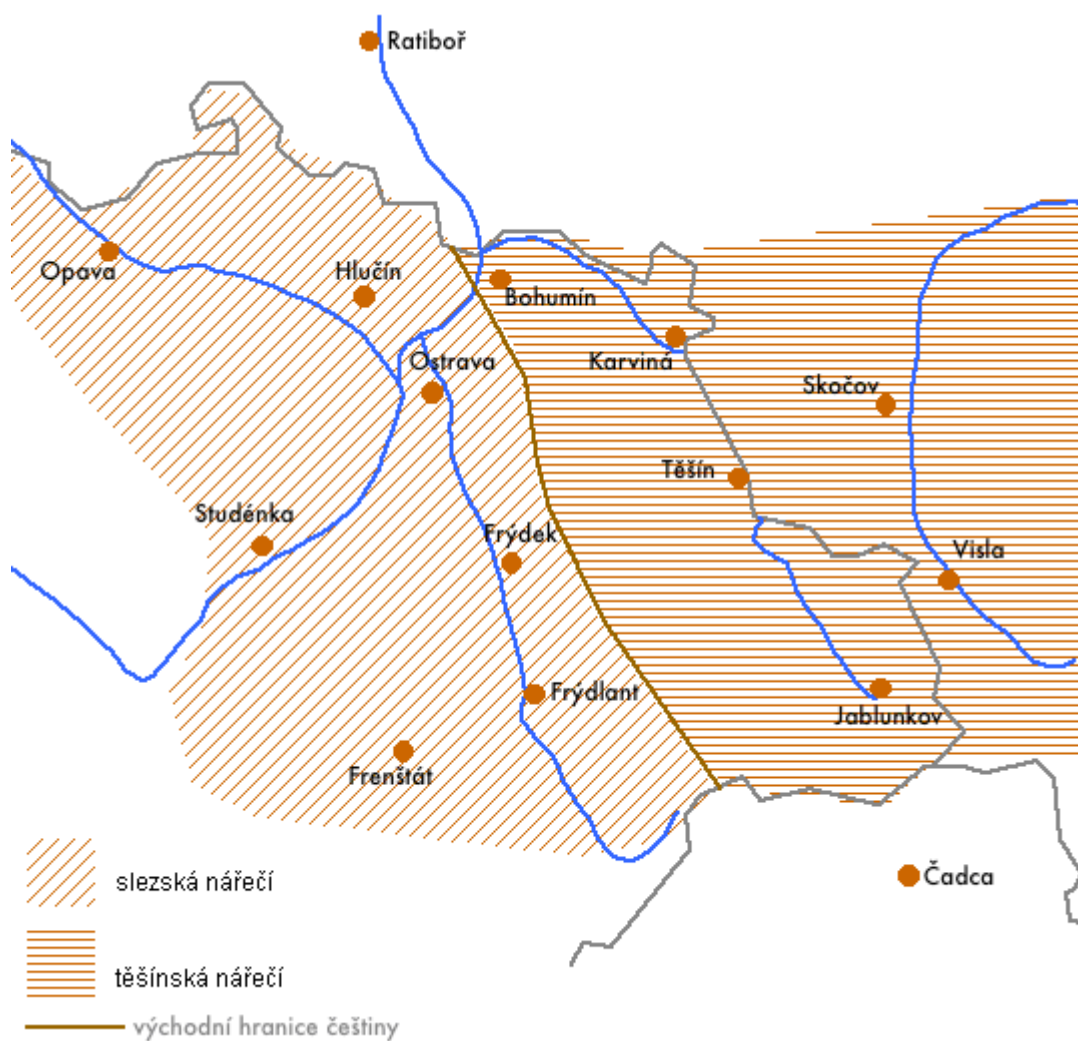
Nářečí slezská (pův. lašská):

1. **Moravská (jižní) podskupina** – kolem Štramberka, Příbora a Frenštátu pod Radhoštěm.

2. **Opavská (západní) podskupina** – kolem Opavy až za Hlučín, po Klimkovic a v záp. části býv. národnostního výběžku jv. od Bílovce. Patří sem *branické nářečí* (v záp. přesahu do Polska).

3. **Ostravská (východní) podskupina** – kolem Ostravy a Frýdku-Místku. Patří sem *hornoastravické nářečí* (jv. od Ostravy – od Vratimova k jihu, severohlučinský úsek – pohraniční vesnice sev. od Hlučína – celý vých. přesah do Polska) a *baboronské nářečí* (Baborów s Jarowniowem sz. od Ratiboře na dřívějším polsko-něm. jazykovém pomezí).

4. *Nářečí slezskopolská* – česko-polský smíšený jazykový okruh, západní okrajový pás vých. od Frýdku-Místku po Domaslavice, úseky: karvinský, bohumínský, těšínský, jablunkovský.

Nářečí Slezska¹⁰

¹⁰ Zdroj: <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/cs/6/69/NareciSlezsko.png>

Základní znaky nářečí českého jazyka

Nářeční charakteristiky vycházejí z Běličovy publikace *Nástin české dialektologie* (1972). Popis mluvy tak již nemusí vždy odpovídat aktuálnímu stavu nářečí a je třeba vzít v úvahu, že řada jazykových jevů se vyskytuje jen u nejstarší generace. Příkladem může být výskyt hláskové změny *šč* > *š'* (*ščestí* > *š'estí*), která byla provedena v nářečích českých, v nářečích moravských (střm., vmor., slez.) nikoliv. Současné dialektologické výzkumy v moravských oblastech, které jsou zaměřeny na mluvu nejmladší generace, však potvrzují ústup nářeční varianty ve prospěch spisovné podoby.

Česká nářečí v užším smyslu

Společné znaky českých nářečí v užším smyslu jsou následující:

- 1) změna *y, í* > *ej*, např. *mlejn, dobrej, strejc, nosejk, vozejk* ad.
- 2) změna *ou* > *ú*, např. *mouka, vezou* ad.
- 3) změna *aj* > *ej*, např. *dej, vejce* ad.
- 4) změna *a* > *ě* > *e*, např. *ležet, oráče* ad.
- 5) změna *u* > *i, ú* > *í*, např. *cizí, jib, klíč* ad.
- 6) slabikovorné *r, l* v rozsahu spisovného jazyka, např. *vlk, srp* (výjimkou je oblast Podkrkonoší, kde se vyskytuje průvodní samohláska *peršet, miseš*)
- 7) tvrdé souhlásky *d, t, n* před *e*, např. *vedete, nesete* ad.
- 8) jediné *l*, např. *lavice, lípa* ad.
- 9) jediné *i, í*, např. *pila, mísa, líko* ad.
- 10) změna *ó* > *uo* > *ú*, např. *kůň, můj* ad.
- 11) úženi *ie* > *í*, např. *víra, pásek, staveň* ad.
- 12) úženi *é* > *í*, např. *řict, želí, mlíko* ad.
- 13) protetické *v*, např. *vokno, von* (výjimkou je Doudlebsko v již. Čechách, kde je *obeň* apod.)
- 14) asimilace znělosti *sb* > *sch*, např. *schon, schodit, schromáždění* ad.
- 15) změna *šč* > *š'*, např. *štípat, štáva, š'estí* ad.
- 16) v nom. pl. adjektiv jediná koncovka pro všechny rody, např. *beskí hoši, beskí ženská, pječní kořata* ad.
- 17) v instr. pl. koncovka *-ma*, např. *s chlapcema, s keravama, s cizejma lidma*
- 18) v 3. os. pl. koncovka *-aj, -ej*, např. *voňi dávaj, házej, nosej* ad.
- 19) zánik *-l* v příčestí minulém, např. *von to přines, utek, zamet* ad.

Jednotlivé nářeční skupiny mají kromě výše uvedených jevů znaky typické pro danou oblast. K nejvýznamnějším patří tyto:

1. **nářečí východočeská (severovýchodní)** – pro ně je typická především bilabiální výslovnost hlásky *v* (výslovnost přepsána grafémem *v*), např. *pravda, Václav, slannej* apod., větší míra změny *i* > *ej*, např. *vozejk*, ale i *s prácej, ulicej* ad., dat. a lok. sg. zakončeným na *-oj*, např. *bratroj, mužoj* ad., nom. v platnosti ak., např. *viděli sme vojáci*, ad.,

2. **nářečí jihozápadočeská** – k nejvýraznějším znakům patří např. ustrnulá posesivní adjektiva typu *sestrino děti, tatínkovo bratr* apod., dále rodová a rodinná jména na *-oj, -ouc*, např. *Horažďojce, Novákouc* apod., v západní části je to pak anticipace měkkosti, tj. výslovnost *j* před *t', d'* v zavřených slabikách, např. *ajt', zaplajt'* apod., v jižní části je to zejména disimilace sykavek a zubnic, např. *přej žimu* apod. V nejjihnější části se objevují zbytky starých měkkých retnic *bji, pji, mji, vji, fji*, např. *bjič, pjiwo, milej, vjidle, rafjička* ad. Chodské nářečí je typické zejména protetickou hláskou *h*, např. *Hadam, Heva, bisjera, hucho* ad., změnou *ej, y* > *ij*, např. *dobrij, netoulij se* ad., nebo změnou *d* > *r* mezi samohláskami, např. *děrek, bure, pureš* apod.,

3. **nářečí českomoravská (jihovýchodní)** – v těchto nářečích se spojují znaky typické jak pro nářečí česká, tak moravská, proto zde např. nacházíme tvary přehlasované i nepřehlasované jako *kaša* i *kaše*, *slepica* i *slepice* apod. K typickým znakům patří např. zachování skupiny *šč*, např. *ščáva*, výskyt skupina *bja*, *pja*, např. *bloubjata*, *poupjata* ad.,

4. **nářečí středočeská** – mají řadu znaků společných s obecnou češtinou (viz část o obecné češtině v rámci kapitoly Dialektologie). Ke zvláštnostem této mluvy patří např. adjektivní deklinace *mladebo*, *mlademu*, *vo mladom*, *s mladem* či tvary na *-ovic*, např. *Novákovíc* ad.

Středomoravská nářečí (dř. hanácká)

Společné znaky středomoravských nářečí jsou následující:

- 1) změna *y, í > ej > é*, např. *mlén*, *dobré*, *stréc*, *noséke*, *vožéke* ad.
- 2) změna *ou > ú > ó*, např. *móka*, *vežó* ad.
- 3) změna *aj > ej > é*, např. *dé*, *véce* ad.
- 4) změna *a > ě > e*, např. *ležet*, ale v koncokách zůstává *a*, např. *oráča* ad.
- 5) změna *u > i/e, ú > í/ó*, např. *ciží/ceží, jib, klíč/klóč* ad., v koncokách je *-u, -o, -ó*, např. 1. sg. *biju/bijo*, 3. pl. *bijó* ad.
- 6) krátká samohláska ve slovech jako *klada*, *rana*, *blato* ad.
- 7) slabikotvorné *r, l* v rozsahu spisovného jazyka, např. *vlk*, *srp* ad.
- 8) tvrdé souhlásky *d, t, n* před *e*, např. *vedete*, *nesete* ad.
- 9) jediné *l*, např. *lavice*, *lípa* ad.
- 10) jediné *i, í*, např. *pila*, *mísa*, *líko* ad., zčásti je za *i, y > é* (široké), např. *pěske*, *abé* ad.
- 11) změna *ó > uo > ú*, např. *kuň*, *múj* ad., někdy se *ú* krátí, např. *vuž*, *muj* ad.
- 12) úžení *ie > í*, např. *víra*, *píseke*, *staveňi* ad., někdy se *í* krátí, např. *míra*, *víra* ad.
- 13) úžení *é > í*, např. *řít*, *želí*, *mlíko* ad., někdy se *í* krátí, např. *vobilí*, *mlíko* ad.
- 14) protetické *v*, např. *vokno*, *von* (v záp. části)
- 15) asimilace znělosti *sh > žh*, např. *žhon*, *žbodit*, *žpromáždění* ad.
- 16) zachovaná skupina *šč > št'*, např. *ščpat*, *ščáva*, *ščest'í* ad.
- 17) slabiky *bja*, *pja*, např. *holóbjata*, *pópjata* ad.
- 18) v nom. pl. adjektiv mask. živ., např. *dobří lidí* ad.
- 19) imperativ typu *padni – padnite, ubňi – ubňite* ad.
- 20) v 3. os. pl. koncovka *-ijó*, např. *oňi prosijó*, *dávajó*, *ščípajó* ad.
- 21) *l* v přičestí minulém, např. *přinesl*, *utekl*, *zametl* ad.

K nejvýznamnějším znakům jednotlivých nářečních skupin patří:

1. **nářečí centrální** – j má dvojí *e* a dvojí *o*, např. *les*, ale *rěba*, *oko*, ale *žób* ad.
2. **nářečí západní** – má jedno *e* a jedno *o*, např. *les*, *reba*, *oko*, *žob* ad. V *horském nářečí* je to pak především změna *o > u*, např. *puzur*, *kupec* (kopec) ad.
3. **nářečí jižní** – má dvojí *e* a jedno *o*, např. *les*, ale *rěba*, *oko*, *žob* ad.

Východomoravská nářečí (dř. moravskoslovenská)

Společné znaky východomoravských nářečí jsou následující:

- 1) neprovedena změna $y, í > ej$, např. *mlín, dobrí, stríc, nosíke, vozíke* ad.
- 2) neprovedena změna $ou > ú$, např. *múka, vezú* ad.
- 3) neprovedena změna $aj > ej$, např. *daj, vajce* ad.
- 4) neprovedena změna $a > ě > e$, např. *ležat*, ale a za pův. nosovku $ɛ$ se změnilo v e , např. *deset, devjet* ad.
- 5) neprovedena změna $u > i, ú > í$, např. *cuzí, jub, klíč* ad.
- 6) krátká samohláska ve slovech jako *jama, vrana, lbat* ad.
- 7) slabikotvorné r, l ve větším rozsahu než ve spisovném jazyce, např. *vlk, srp*, ale i *žrd, ťrpáke*, dále pak průvodní samohláska typu *spadél, nesel* ad.
- 8) tvrdé souhlásky d, t, n před e , např. *vedete, nesete* ad.
- 9) dvojí l – měkké a tvrdé, např. *lpa, hlad* ad.
- 10) jediné $i, í$, např. *pila, misa, liko* ad.
- 11) změna $ó > uo > ú$, např. *kuň, múj* ad.
- 12) úžení $ie > í$, např. *víra, písek, stavení* ad.
- 13) neprovedeno úžení $é > í$, např. *řect, želé, mléko* ad.
- 14) o - na počátku slova, např. *okno, on* ad.
- 15) asimilace znělosti $sb > zb$, např. *zbon, zbodit, zbromáždeň* ad.
- 16) zachovaná skupina $šč > št'$, např. *ščpat, ščáva, ščestí* ad.
- 17) v dat. pl. mask. a neut. nejčastěji koncovka $-om$, např. *chlapom, dubom, búsatom* ad.
- 18) gen. – akuz. typu *máme dobrích susedú* ad.

K nejvýznamnějším znakům jednotlivých nářečních skupin patří:

1. **nářečí podlužské** – má přič. minulé typu *mobél, nésél* či 3. os. pl. prez. typu *oňi prosá, vozá* ad.,
2. **nářečí dolská** – mají většinou i za $é$, např. *mlíko, dobrího* ad.,
3. **nářečí kelčské** – má za $ú, ó > ou$, např. *mouka, vouz* ad.,
4. **nářečí valašská** – zachovávají rozdíl $i - y$ (*biť - byť*), užívají měkké retnice (*p'ena, m'ekž*) a infinitiv na t' (*volat'*) ad.,
5. **nářečí kopaničářská** – mají řadu znaků slovenských, např. r místo $ř$ (*breza, tri* ad.) nebo 1. os. sg. na $-em$, např. *vedem, nesem, pijem* ad.

Slezská nářečí (dř. lašská)

Společné znaky slezských nářečí jsou následující:

- 1) neprovedena změna *y, í > ej* a zároveň ztráta kvantity, např. *młyn, dobry, stryk* ad.
- 2) neprovedena změna *ou > ú* a zároveň ztráta kvantity, např. *muka, vezu* ad.
- 3) neprovedena změna *aj > ej*, např. *daj, vajco* ad.
- 4) změna *a > ě > e*, např. *ležec*, ale v koncovkách zůstává *a*, např. *orača* ad.
- 5) neprovedena změna *u > i, ú > í* a zároveň ztráta kvantity, např. *cuži, jub, kluč* ad.
- 6) krátká samohláska ve slovech jako *dam, mam, muj, vim* ad.
- 7) nedostatek slabikotvorného *r, l*, např. *vylna, pylny, vyrba, sryp* ad.
- 8) palatalizace souhlásek *d, t, n* před *e*, např. *veděte, neseťe* ad.
- 9) dvojí *l* – střední a tvrdé, např. *lipa, blad* ad.
- 10) dvojí *i* (*i – y*), např. *pila, misa, tyko* ad.
- 11) změna *ó > uo > ú* a ztráta kvantity, např. *kuň, muj* ad.
- 12) úžení *ie > í* a ztráta kvantity, např. *vira, pisek, staveň* ad.
- 13) neprovedeno úžení *é > í* (pouze v některých případech) a zároveň ztráta kvantity, např. *řec, obile/obilí, mleko/mlíko* ad.
- 14) *o-* na počátku slova, např. *okno, on* ad., nedostatek protetického *j-*, např. *iska, izba* ad.
- 15) asimilace znělosti *sb > ẓb*, např. *ẓhon, ẓhodić* ad.
- 16) zachovaná skupina *šć > št'*, např. *šćpać, šćava* ad.
- 17) *dž* za pův. *dj*, např. *ẓachladẓeny, vysvobodẓeny* ad.
- 18) *ć, dž* za pův. *t', d'*, např. *ćcho, džedẓina* ad.
- 19) *ś, ź*, např. *śiń, śito, vźać* ad.
- 20) přízvuk ustálen na předposlední slabice
- 21) gen. pl. mask. na *-uw*, např. *synuw, chłopuw* ad.
- 22) gen. – akuz. typu *ma dobrich suseduw* ad.

Mezi slezskými nářečími jsou značné rozdíly. Liší se především různou výslovností měkkých souhlásek *t' – ć – ě, d' – dž – dź, ś – š, ź – ź*, dále rozdíly v měkkosti retnic a rozsahem výslovnosti *i – y* a ve střídnících za slabičné *r, l*. Základním dělítkem tří nářečních skupin je výslovnost původního *t', d'* před *ě, i*:

1. **moravská skupina** – zachovává *t', d'*, např. *d'ět'i, d'ěd'ina, t'icho* ad.,

2. **ostravská skupina** – za *t', d'* má *ć, dž*, např. *džec'i, džedz'ina, ćcho* ad.,

3. **opavská skupina** – za *t', d'* má *ě, dž*, např. *džec'i, džedz'ina, ćcho* ad.,

4. **nářečí slezskopolská** představují smíšený okruh, ve kterém se vyskytuje řada přechodových znaků více jazyků, zejména však polštiny.

Obecná čeština

Obecná čeština je nespisovná forma českého jazyka používaná v běžné ústní komunikaci. Tradičně se definuje jako interdialekt používaný zejména v Čechách a na západní Moravě. Je poměrně nejzkonsolidovanější z českých interdialektů, vznikla na střech. základě nivelizací čes. nářečí v užším smyslu. Liší se od ostatních interdialektů tím, že je odolnější a v oblasti českých nářečí v užším smyslu se jí často užívá též ve funkci hovorové spisovné češtiny, tj. objevuje se i v méně oficiálních promluvách, ve kterých se v jiných oblastech dává přednost užití spisovného jazyka. Není kodifikována, a vyvíjí se proto rychleji a plynuleji než spisovný jazyk. Některé prvky obecné češtiny pronikají do hovorové podoby spisovného jazyka.

Jistá kvalitativní převaha obecné češtiny nad ostatními interdialekty je dána tím, že se jedná o běžnou mluvu politického, hospodářského a kulturního centra státu. Za těchto okolností proniká obecná čeština zčásti i na Moravu a do Slezska pohybem obyvatelstva, zároveň však k ní přecházejí také někteří lidé narození a vyrostlí v oblastech moravských a slezských. Postupné pronikání obecněčeských prvků do jiných nářečí (kde jsou stále vnímány jako cizí) můžeme v současné době pozorovat zejména díky vlivu médií.

V tvarosloví a hláskosloví vykazuje obecná čeština oproti spisovné poměrně pravidelné odchylky, zejména:

1. změna *é > ý/í*: *malý město, plamínek, lítat, mlíko* ad.,
2. změna *ý/í > ej*: *malej dům, mlejn, plejvat, bejt, cizej* ad.,
3. unifikace koncovek nom. a ak. pl. adjektiv: *malý lidi, malý ženy, malý města* ad.,
4. unifikace koncovky *-ma* v instr. pl.: *těma dobrejma lidma, cizejma ženama, městama* ad.,
5. protetické *v-* u slov začínajících na *o-*: *votevřit vokno* ad.,
6. zánik slabičného *-l* v zakončení příč. min. mask.: *řek, moh* (místo *řekl, mohl*) ad.).

Městská mluva

K interferenci různých nářečních systémů dochází hojněji ve městech. V oblasti nářečí českého jazyka je dnes základní vrstvou běžné mluvy ve městech v podstatě regionálně česká obecná čeština, v městech moravských a slezských pak příslušné oblastní interdialekty.

K obecně nejznámějším patří bezesporu mluva užívaná v Brně – **hantec**. Vznikl během několika staletí smíšením češtiny s jazyky dalších obyvatel Brna – především Němců, Italů a Židů. V 19. století a na začátku 20. století byl hantec běžně používán nižšími třídami. Dnes není původní forma hantecu běžná, ale množství jednotlivých výrazů je v lokální řeči obecně používáno. Mezi nejznámější slova patří *šalina* (tramvaj), *čurina* (legrace), *hokna* (práce), *zomcna* (slunce), *love* (peníze) ad.

V poslední době vstoupila do širšího povědomí také **ostravská městská mluva**, zejm. díky internetovému blogu „Ostraváka“¹¹. Mezi nejznámější slova patří *bebechy* (harampádí), *cyp* (horník nemotora, nedostudovaný havíř, blbec), *bulat šichty* (vynechávat směny) ad.¹².

¹¹ V letech 2004–2006 vydával blog pod pseudonymem Ostravak Ostravský na adrese <http://ostravak.bloguje.cz>. Jeho texty z tohoto blogu, psané v období let 2004–2006, vycházely i knižně (vydavatelství Repronis vydalo již 6 dílů, poslední vyšel v únoru 2007) a na CD nosičích. Z dalších publikací např. D. Záruba: Ostravský slovník. Repronis. 2007. ISBN: 80-7329-159-2.

České jazykové ostrovy (enklávy) v zahraničí

K českému původu se v zahraničí hlásí podle údajů Ministerstva zahraničních věcí ČR téměř dva miliony lidí. Mnozí z nich již česky nemluví, ale uchovávají si povědomí sounáležitosti s českým národem a s kulturou svých předků. K nejpočetnějším českým komunitám v zahraničí patří:

USA	1 299 000
Slovensko	59 000
Německo	50 000
Kanada	46 000
Austrálie	20 000
Rakousko	20 000
Švýcarsko	20 000
Chorvatsko	15 000
Ukrajina	11 000
Izrael	8 000
Británie	6 000
Rumunsko	5 800
Francie	5 000
Bulharsko	5 000
Nizozemsko	3 500
Polsko	3 000
Brazílie	3 000
Argentina	3 000
Jihoafrická republika	2 300
Nový Zéland	1 000
Norsko	700
Kazachstán	600
Moldávie	500
Dánsko	500
Zimbabwe	100
<i>Pramen: Ministerstvo zahraničních věcí ČR, 2001</i>	

Do mluvy obyvatel enkláv pronikají prvky příslušných domácích jazyků, často dochází přímo k prolínání s češtinou (hlavně v prostředí jazykově příbuzném). Pro českou dialektologii mají však zvláštní význam malé venkovské ostrůvky, pokud byly vytvořeny v průběhu 18. a 19. století obyvatelstvem nářečně zhruba stejnorodým, jako např. osady v Polsku v polovině 18. stol. kolonisty z oblasti severovýchodočeské či v 19. stol. daruvarský ostrov v Chorvatsku, v 60. letech ve Volyni na Ukrajině, nebo z oblasti střech. a jzčes. v pol. 19. stol. vesnice v dnešním rumunském Banátě. Starší kolonie z doby pobělohorské již zcela asimilovaly, zatímco v některých enklávách z 18. a 19. století (např. polský Zelów u Łódže) dodnes exulanti udrželi češtinu jako jazyk komunikace mezi sebou. Izolovanost mluvy těchto osad od celku národního jazyka má za následek, že se zde plněji zachovaly některé starobylé nářeční znaky, které na domácím území vlivem novějších vyrovnávacích procesů již značně ustoupily příp. zanikly.

Texty k rozboru

Texty z doby od 13. do 17. století jsou z velké části převzaty z publikace **J. Poráka** *Chrestomatie k vývoji českého jazyka (13.–18. století)*. Praha: SPN 1979, 407 stran (v textu uvedeno pod zkratkou Por), přičemž respektujeme Porákův způsob grafického záznamu. Nářeční texty jsou převzaty z publikace **A. Lamprechta a kol.** *České nářeční texty*. Praha: SPN 1956, 425 stran (v textu uvedeno pod zkratkou Lam). Pokud byly texty převzaty z jiných pramenů nežli z výše uvedených, příslušný odkaz na literaturu je uveden přímo v textu.

Písemné staročeské památky vycházejí buď v transliterované nebo transkribované podobě. **Transliterace** je přepis každé litery jedné grafické soustavy literou jiné grafické soustavy, takže je možný zpětný přepis. **Transkripce** je přepis textu pomocí novočeského pravopisu. Pro ty hlásky nebo jevy, které novočeský pravopis neoznačuje, se užívá zvláštních znaků. Pro texty do začátku 17. století platí transkripční zásady uveřejněné v článku **J. Daňhelky** *Směrnice pro vydávání starších českých textů* (sborník Husitský Tábor, 1985, 285–301), pro vydávání textů z doby barokní mají zásadní význam pravidla, která vypracoval **J. Vintr** (*Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, Listy filologické, 1998).

Zakládací listina litoměřické kapituly

Český přípisek z počátku 13. století, zapsaný v latinsky psané zakládací listině litoměřické kapituly z roku 1057, je nejstarší dochovanou psanou českou větou. (Por)

Pauel dal geft plořcoucih zemu

Wlah dal geft dolařzemu bogu

i řuiatemu řcepanu ředuema

duřnicoma bogucea a ředlatu

Slovo do sveta stvorenie – tzv. Píseň ostrovská

Píseň byla zapsána v latinském kodexu ve 2. polovině 13. století. (Por)

(Z)louo do zvetá ztworene

V bořtúi zhowano,

ieřpro Euino zreřřenie

na zuet pozlano.

Devcie dreue porozenie

ieřt zveřtuoano,

z Daidoua pocolenie

bořki wzchouano.

Ot nehoře nařře ckrenie

imenem nazuano,

pro drahe nařře zpazenie

řydom prodano.

I pro nařře uicupenie

na zmirt prodano,

iehos nam zlaune wzcreřřenie

wezele dano.

Hospodine, pomiluj ny!

Nejstarší česká duchovní píseň, dochovaná ve výkladovém traktátu břevnovského benediktina Jana z Holešova ze 14. stol. Píseň pochází z 10. stol., o jejím starém původu svědčí slova staroslověnského původu. (Por)

Hospodyne, pomiluy ny!

Yezukryfte, pomiluy ny!

Ty, spaše vsěho myra,

spařyz ny y vslyřyz,

hospodyne, hlasy našfye!

Day nam wřfym, hospodyne,

Zyzzn a myr w zemy!

Krleřř! Krleřř! Krleřř!

Svatý Václave

Píseň vznikla asi ve 12. století, původně měla tři sloky, které byly později rozšířeny na devět. (Por)

*Swaty Waczlawe,
wewodo czeſke zemye,
knyeze naſſ,
pros za ny boha,
ſwateho ducha!
Kyryeleyson.*

*Nebeſket geſt dworſtwo kraſne,
blazye tomu, ktoz tam poyde:
v zywot wyeczny,
ohen yasny
ſwateho ducha!
Kyryeleyson!*

*Pomoczy twe zadamy,
ſmyluy ſye nad namy,
vtyeſſ smutne,
otzen wſſe zle,
ſwaty Waczlawe!
Kyryeleyson!*

Legenda o Jidášovi

Zlomky legendy pocházejí z počátku 14. století a patří k okruhu nejstarších českých legend. (Por)

*Had zzie rozhnýewaw w zwey chlipie,
puzztý zzie nan welmi zzipie;
nemoh zzamomu nycz zzdýetý,
zgedowi gmu gehu dýetý.
Wzplaca otec, wzkuieli matka.
Viz se kasdý, kak iezt wratka
zzeho zzwieta chzezt hi chwala,
kak iezt na male pozztala
chzaka ſſcariotczkee wlazty.
Znamenaymý prsi tom z wlazty,
ies zzie zztalo w Chzechach nenýe,
gdes prsiwuznych kralów nenýe.
Pochznucz ot Prsiemyzla krale,
kak ho zzyň, kak wnuk na male
zzie ýzzů zzbýli na zzem zzwietýe;
pozzledný byl geſchze dýetýe,
pochzen zzie ſſchzedr hi udaten
a ýzza zzwým liudeem pozztaten,
wſſaks nemohl toho usity,
muzzil u mladých dnech zznýtý.
Kaks koli byl wſſieem powolil,
wſſaks newinnye zzwů krew prolil.*

*Had se rozhněvav v své chlipě,
pusti se naň velmi sípě;
nemoh samému nic sdieti,
zjědovi jmu jeho děti.
Vzplaka otec, vzkvieli matka.
Vizže každý, kak jest wrátka
seho světa čest hi chwála,
kak jest na mále postála
čáka škariotské vlasti!
Znamenajmy při tom z vlasti,
jež se stalo v Čechách nenie,
kdež přívuzných králów nenie,
počnúc ot Přemysla krále,
kak ho syn, kak vnuk na mále
se jsú sbyli na sem světě;
poslední byl ješčě dietě,
počen se ščedr hi udaten
a jsa svým ľudem postaten,
všakž nemohl toho užiti,
musil u mladých dnech sníti;
kakžkoli byl všem povolil,
všakž nevinně svú krev prolil.*

Alexandreida

Rozsáhlá veršovaná epická skladba vznikla dle latinské předlohy na přelomu 13. a 14. století. K nejrozsáhlejším patří zlomek Svatovítský z počátku 15. století. (Por)

Hic incipitur Boemicalis Alexander

*Genz ze ymene byl weyhlaſſny,
gehoz rozum byl tak yaſny,
ze gmu bylo wfyeczko znamo
w zemy, v morzy, w hweydzach tamo,
ten wſak tſſtweru weycz wyczita,
gez przed geho ſmyſlem ſkrita:
„Kak mam“, prawye, „ſirdcze radne,
wſak mam trzy wyeczi neſnadne,
a pak owſyem cztwrte wyeczi
ſmyſlem nemohu doſſyeczi:
kdez ſſye czlun v wodach plazi
akdez had po ſkalach lazi,
kdez orel wſtupi w oblaky.
Kto ma tako ſweytla zraky,
by mohl ty czyeſti poznaty,
ande ſy(e) kazda potraty?*

Dalimilova kronika

První český psaná kronika vznikla na počátku 14. století. Autor je neznámý, dílo bylo původně nazýváno „kronika boleslavská“, později byl její autor ztotožněn s knězem Dalimilem Mezeříckým. (Por)

Poczyna fye kronyka czeška

*Mnozy powyesty hledagy,
w to(m) mudrze y dwornye czynie,
ale ze fwe zemye netbagy,
tyem fwoy rod sproštenstwym wynye.
Neb by fie do nych ktere czty nadyely,
fwe zemye knyhy gmyely,
z nychz by fwoy rod wess poznaly,
odkud gfu przyfły, wzwyedyely.
Yaz tyech knih dawno hledagy
a wezdy toho zadagy,
by fye w to nyekto mudry uwazal,
wsse czeške skutky w gyedno fwazal.
A dotad sem toho zadal,
donyd sem toho p(ra)wye nezbadal,
w to fye nykte nechcze otdaty.
Proto fye sam w to dyrbu uwazaty.
Ale wyez, zet vfylnno yest tuto kronyku pſaty,
zet dirbu z rozlycznych gednu fhledaty.
Neb to zagiſte powiedie,
zed nykdyez cziele kronyky newyedye,
nebt gegie wſfy pyſarzy
newelmy fu ſnazny byly,
proto fu gie mnoho opuſtyly,
gedno o ſwem kragy, a gyneho malo mluwyecze,
gyneho mnoho opuſtyecze,
a tyem p(ra)wy ſled tratyecze.*

Legenda o svaté Kateřině

Tato legenda patří spolu s legendou o sv. Prokopu k vrcholným dílům staročeského duchovního básnictví doby Karla IV. Vznikla ve 2. polovině 14. století a je dochována v rukopise Štokholmsko-brněnském z počátku 15. století. (Por)

*Tehdy Maria laškawa,
w ſech ſmutnych vtiecha p(ra)wa
y ſmyercze w kazdu hodynu,
wecze: “O moy myly ſynu,
ozrzy ſie ale gedynu!
Wiem, ez wieſſhyn Katerzynu,
Ana w kraſy ſmutna chody,
Na ſwem ſrdczy zaloſt plody,
Zdaleka nahledagiczy,
tye widieti zadagyczy.
Nerod ſye gyey, ſynu, kryti,
w ſakt chce rada twa chot biti
w ſluzebney zadoſti, to wieſſ.
Procz k nyey nyeczeho nepowieſſ? “
Tehdy Yeſus Kr(ist)us ſedie
Wecze, na ſwu matku hledie:
„Myla matko, czemu proſyſſ
A ſwu proſbu ke mnye wznoſyſſ
ſwich drahich vſt ſnaznye za ny? “*

Mastičkář

Mastičkář je zlomek velikonoční hry, která vznikla z velikonočních liturgických obřadů. Tato scéna je dochována ve zlomku Muzejním, který je zapsaný asi ve 40. letech 14. století.
(Por)

(Rubín přibíhaje říká verše:)
Sed, myštrze, ſed yaſk tobye byezu,
snad ſye tobye dobrzye hozyu.

(Mastičkář:)
Uytay, myly Ydonechu!
Dawye lyudem doſty ſmyechu.
Powyeſmy, kak prawe gmye dyeyu,
at ſtobu czyele ſdyeyu.

(Rubín praví:)
Myštrze, gſem ty dworny holomek,
dyeyut my Rubyn z Benatek.

(Mastičkář říká verše:)
Powyes my to, Rubyne,
Czo chcesz wzyety ote mne.

(Rubín praví:)
Myštrze, od tebe chczu wzyety hyrnecz kyſyelyczye,
a k tomu trzy noue lzyczye;
moz-ly my to od tebe przygyty,
chczu yas owſem twoy rad byty.

Hradecký rukopis

Rukopisný sborník obsahující řadu různorodých básnických skladeb pochází z počátku 2. poloviny 14. století. Úryvek je ze satiry o ševcích ze souboru satirických skladeb o řemeslnících. (Por)

O ševcích

*Sewczy diwnye przebywagyu,
czaſtoſwym zenam zle lagyu.
Kdyz ho zena gme treſkati,
nedaducz gmu w koſtky ghrati,
an ſye rozhnyewagie z toho,
czaſtot giey przibigie mnoho.
Yako ieden ſwecz czynyeſſe,
ten ſwey zenye rad lagieſe.
Ana weczye w gednu dobu:
„Czo mi uczynyti ſ tobu?
Racz ſlyſſieti, moy mily muzy,
wſak widis mu i ſwu nuzy!
Ze chcesz wzdy w krrczmye lezieti!
Dietky chtie hladem zemrzieti.
Powiz o ſſwych dietkach zahe,
widis gie boſſe i nahe,
aby gym mohl prziodieti
i ztrawiczye utiezieti.*

Evangelium sv. Matouše s homiliemi

Za překladatele tohoto díla obsahujícího evangelium sv. Matouše bývá považován Jan Milič z Kroměříže. Dochoval se jediný opis díla ze samého konce 14. stol. (Por)

Czlowiek geden, gda na put, pozwa ſſwich ſluh y da gym ſſwe ſbuozie. A gednomu dal piet zawazy a druhemu dwie a trzietyemu gedno, kaſſdemu podle gehu rozſafenſtwie, y bra ſie ynhed. Tehdy ten, geſto byeſſe wzał piet zawazy, y tiezie gymi, y byeſſe zyſkal druhich piet. 5 Takeez y ten, geſto byeſſe wzał dwye, zyſka družye dwie. Ale ten, geſto byeſſe wzał gedno, ſyed y wkopa gie w zemi y ſkri penyeze pana ſſweho. Tehdy po dluhem czaſſu wraty ſie pan tiech ſluh y polozy ſnymi pocziet. Tehdy przyſtupyw ten geſto piet zawazy przygyal, y offierowa druhich piet a rzka: „Pane, piet’ſmi zawazij dal; tot gſſem druhich piet nad to ziſkal.“

10 Y wece gemu gehu pan: „Myey dyek, ſluho dobry a wierny! Nebo’ſſ na maley wieci wieren byl, nad mnohu tie vſtawim. Wendy w raduoſt ſſweho pana.“ Pryſtupi pak ten, geſto byeſſe dwee zawazy wzał, y wece: “Pane, dwie’ſſmi zawazy dal; tot družie dwye vtyezal ſſem.“ Wece gemu pan gehu: „Myei dyek, ſluho dobry a wierny!

15 Nebo’ſſ na maley wieczy wieren byl, nad weliku wieczy tie vſtawym; wendy w raduoſt ſſweho pana.“ Tehdi przyſtupy y ten, geſto byeſſie gedno zawazye wzał, y wece: “Pane, wie(m), ze’ſſ czlowiek twrdy, znyeſſ tu, geſtoz’ſſ neſſal, a ſbyeraſſ tu, geſto’ſſ neroſſipal. A buogie sie, ſeel gſſem y ſkryl gſſem twee zawazye w zemi.“ Tehdi

20 odpowedyew pan gehu, wece: “Zly ſluho a leny, wiedyel’ſ, ze ya zny kdez gſſem neſſal, a ſbieram tu, kdez gſem neroſipal. Gmel gſſi ſprawem daty mee ſtrzebro penyeznykuom, a kdez bych ya ſe wratyl, byl bych ſſwe y ſſlichwu zaſſie wzał.“

Tehdy wecze k ſſwym ſluham: „Wezmiete od nyeho zawazie a dayte tomu, geſtot ma deſſet zawazij. Nebo ktoz gma, tomu bude dano y bude doſti gmiety; ale tomu, ktoz neigma, y to, czoz ma, bude gemu odyato. A neuzyteczneho ſluhu wurzte w naywieczy tmu, tu bude plaacz a ſkrziehtanye zubuow.“

Jan Hus: Výklad viery, desatera božieho prikázanie a modlitby Páně

Husův rozsáhlý spis vznikl roku 1412 a do současnosti se zachoval v několika opisech, z nichž nejstarší pochází z 1. poloviny 15. století. Úryvek je převzat z publikace *Starší české texty* (Adam, R. a kol., FF UK Praha).

Z úvodu

Ktož budeš čísti v těchto knihách, věz, že sem nepsal obecným obyčejem, jež sú vzěli Čechové, a nedobře, pro to, že latinskú abecedú chtě plně českú řeč psáti, ano nelze. Ale psal sem jiným něco obyčejem, i pro to, abych uvedl jiné v ten obyčej, i pro to, že jest skrovnější. A věz, že kde sem psal „c“ a „z“ a znameníčko svrchu takto: „čz“, jako teď „čzeled“, maje psáti vedlé abecedy k české řeči položené takto: „čeled“, a to sem učinil pro písarě, jenž jsú ještě nepřivykli tak psáti, aby nezblúdili. ...

Ze 40. kapitoly:

...Také mají se postaviti, aby česká řeč nehynula, pojme-li Čech Němkyni, aby děti ihned se česky učily a nedvojily řeči; neb řeči dvojenie jest hotové závidenie, roztrzenie, popouzenie a svár. Protož svaté paměti Karel cesař, král český, prikázal jest Pražanóm, aby své děti česky učili a na radném domu, jemuž německy říekají rothaus, aby česky mluvili a žalovali. A věrně, jakož Neemiáš, slyšav, ano dietky židovské mluvie ot poly azotsky a neumějí židovsky, a pro to je mrskal a bil. Též nyní hodni by byli mrskanie Pražené i jiní Čechové, jenž mluvie od poly česky a od poly německy, říekajíc tobolka za toboľka, líko za lýko, hantuch za ubrusec, šorc za zástěrku, knedlík za šišku, renlík za trérožku, pancieř za krunieř, hunškop za konský náhlavek, marštale za konnici, mazhaus za svrchní sien, trepky za chódy, mantlík za pláštěk, hausknecht za domovní pacholek, forman za vozataj. A kto by mohl vše vypsati, co sú řeč českú již zmietli, tak že kdy pravý Čech slyší, ani tak mluvie, nerozumie jim, co mluvie. A odtud pocházie hněv, závist, rozbroj, svárové a české potupenie.

Tento spis byl poprvé vydán v Pirně r. 1631, podruhé v Amsterdamu r. 1663. Úryvek je převzat z publikace *Starší české texty* (Adam, R. a kol., FF UK Praha).

Zastavil sem se nejpilněji při soudu senátorském, kdež sem jména pánů soudců tato spatřil: Atheus, Svarurád, Sluchosud, Stranobij, Osobolib, Zlatomil, Darober, Nezkus, Malovéd, Nedbal, Kvapil, Ledabyl; jací tu soudové bývají, dovtipovati začal: avšak příklad se v mé přítomnosti trefil. Sprostnost obžalována byla od Soka, že by některé dobré lidi zhaněla, lichevníkům lakomců, pijanům ožralců spílající a nevím co víc přemluvivši. Svědkové vedeni byli Kleveta, Lež, Pohled; prokurátorem ku právu byl Pochleba z jedné strany, z druhé Darmotlach, kteréhož však Sprostnost pravila se nepotřebovati; a tázána byvši, zná-li se k tomu, co na ní prožalováno, řekla: „Znám, milí páni soudcové,“ a přidala: „Teď stojím, jinak mluvíti nemohu; Pán Bůh mi pomáhej!“ Tu soudcové shlukše se, sbírali hlasy. Atheus řekl: „Takt’ jest sic, jak to žensko praví; ale co ona to trápáti má? Necháme-li ji tak, pokusí se i o nás třeba hubou tlouci, přimlouvám se, ať jest ztrestána.“ Svárurád řekl: „Ovšem. Nebo kdyby to jednomu prošlo, jiní by také chtěli, aby se jim promíjelo.“ Sluchosud řekl: „Já sic nevím vlastně, jak to bylo: než poněvadž sobě Sok tu věc tak vysoce vede, rozumím, žeť ho opravdu bolí; nechť jest ztrestána.“ Stranobij řekl: „Já sem již prvé věděl, že ta drchta všecko, co ví, vyleští: potřebí ji hubu zacpati.“ Osobolib dí: „Uražený jest můj dobrý přítel, mělať ho pro mne aspoň ušetřiti, a ne tak špicovati: hodná jest potrestání.“ Zlatomil dí: „Však víte, jak se onen štědře ukázal, hoden jest zastání.“ Darober: „Tak jest, nevděční bychom byli, kdyby pře jeho zespod měla zustati.“ Nezkus dí: „Já podobného příkladu nevím: co zasloužila, nechť trpí.“ Malovéd: „Já tomu nerozumím, jak usoudíte, dávám své povolení.“ Ledabyl: „Jakkoli, já ke všemu přistupuji.“ Nedbal: „Pakli té pře odložiti chceme? Snad se to dále potom samo ukáže?“ Kvapil: „Nic, za chuti ať jest ortel!“ Pan sudí: „Ovšem: na koho se nám třeba ohlédati? Co právo chce mít, to musí jít.“ A vyvstav, učinil výpověď: „Poněvadž ta štěbetná žena v tak neslušné věci se dává, že všelijak o lidi dobré se otírá, k zkrocení nevážného jejího jazyka, a na příklad jiným, ať se ji 40 políčků bez jednoho dá, ta se ji výpověď činí.“

Rukopis zelenohorský

Úrývek ze skladby Libušin soud je psán novočeským pravopisem dle Endersova kritického vydání z roku 1993. Skladba líčí spor bratrů Chrudoše a Štaglava o dědictví. (Text převzat z elektornické učebnice R. Sarkózyho *Česká literatura*, dostupného na WWW: <http://www.ceskaliteratura.cz/texty.htm>.)

Libušin soud

*Aj, Vltavo, če mútíši vodu,
če mútíši vodu striebropěnú?
Za tě lútá rozvlajáše búra
sesypavši tuču šira neba,
5 oplákavši glavy gor zelených,
vyplakávši zlatopieskú glinu?
Kak o bych jáz vody nemútila,
kegdy se vadíta rodná bratry,
rodná bratry o dědiny otné.
10 Vadíta se kruto mezu sobú
lútý Chrudoš na Otavě krivě,
na Otavě krivě, zlatonosně;
Staglav chraber na Radbuzě chladně.
Oba bratry, oba Klenovica
15 roda stara Tetvy Popelova,
jenže pride s pleky s Čechovými
v sieže žírné vlasti přes tri řěky.
Priletieše družná vlastovica,
priletieše ot Otavy krivy,
20 sěde na okénce rozložito
v Libušině otně zlatě siedle,
siedle otně, světě Vyšegradě.
Běduje i naríkaje mútno.
Kdy se slyše její rodná sestra,
25 rodná sestra v Lubušině dvorě,
sprosi kněžnu utr Vyšegradě
na popravu ustaviti pravdu
i pognati bratry její oba
i súditi ima po zákonu.*

Rukopis královedvorský

Úryvek ze skladby Oldřich je psán novočeským pravopisem dle Endersova kritického vydání z roku 1993. Fragment eposu líčí dobytí Prahy a vyhnání Poláků knížetem Oldřichem roku 1004. (Text převzat z portálu R. Sarkózyho Česká literatura, dostupného na WWW: <http://www.ceskaliteratura.cz/texty.htm>.)

...

*tamo, kam(o) sě vladyky sněchu.
Sedm sích vladyk s udatnými sbory.
Výhoň Dub tamo s niem snahú chváta
se vsiú chasú svojú temnem nočniem.
5 Sie chasa mu bieše na sto chlapóv,
vsěch sto jmieše v nožnách břietné meče,
k mečem vsěch sto jmieše mocná paže,
k Výhoňu v útrobách statnú vieru.
Dostúpichu mýta střědem lesa,
10 podáchu si kolem pravě rucě,
tichými slovesy hovořili.
Noc sě přěvalíše přěs pól noci,
pokročíše k jutru šedošeru
Aj, tu vece Výhoň knězu Oldře
15 "Hoj, poslyš, ty veleslavný kněže!
Bóh ti bujarost da u vsě údy,
Bóh ti da věhlasy v bujnú hlavu.
Ty ny vedi proti zlým Polanóm!
Po tvém slově pójdem v pravo, v levo,
20 bud' v přěd, bud' v zad, u vsě pótky lúté.
Vzhóru, vzmušte chrabrost bujných srdec!"*

Slávy dcera

Předzpěv k nejznámějšímu dílu J. Kollára z roku 1824. (Tento úryvek je převzat z knihy Spisy Jana Kolára, díl I., Slávy dcera. Praha 1862.)

Předzpěv.

*Aj zde leží zem ta před okem mým slzy ronicím,
Někdy kolébka, nyní národu mého rakev.
Stoj noho! posvátná místa jsou kamkoli kráčíš,
K obloze, Tatry synu, vynes se vyvýše pohled,
Neb raději k velikému přichyl tomu tam se dubisku,
Jenž vzdoruje zhoubným až dosaváde časům.
Však času ten horší je člověk, jenž berlu železnou
V těchto krajích na tvou, Slavie, šíji chopil.
Horší nežli divé války, hromu, ohně divější,
Zaslepenec na své když zlobu plémě kydá.
Ó věkové dávní, jako noc vůkol mne ležící,
Ó krajino, všeliké slávy i hanby obraz!
Od Labe zrádného k rovinám až Visly nevěrné,
Od Dunaje k hlným Baltu celého pěnám:
Krásnohlasý zmužilých Slavjanů kde se někdy ozýval,
Aj oněmělť už, byv k ourazu zášti, jazyk.
A kdo se loupeže té, volající vzhůru, dopustil ?
Kdo zhanobil v jednom národu lidstvo celé ?
Zardi se závistná Teutonie, sousedo Slávy,
Tvé vin těchto počet zpáchaly někdy ruky.
Neb krve nikde tolik nevyžil černidlaže žádný
Nepřítel, co vylil k záhubě Slávy Němec.
Sám svobody kdo hoden, svobodu zná vážiti každou,
Ten kdo do pout jímá otroky, sám je otrok.*

Fidlovačka aneb žádný hněv a žádná rvačka

Úryvek z divadelní hry Josefa Kajetána Tyla Fidlovačka, která byla poprvé uvedena 21. prosince 1834 ve Stavovském divadle. Knižně byla vydána v roce 1877. Ve hře se objevuje píseň *Kde domov můj*, která se později stala českou hymnou. Ve hře ji zpívá slepý houslista Mareš. Melodii složil Fratišek Škroup.

Výjev sedmý.

Šedivý slepý MAREŠ, houslista; veden BĚTUŠKOU, ježto si na druhé ruce lesní troubu nese. – Hned po nich zpředu DRÁB a zezadu jiní posluchači, kteří se pak okolo Mareše zastaví.

MAREŠ

Hled', abychme se někde usadili.

BĚTUŠKA

Tamhle je pěkný kámen, dědečku! Pojd'te! Já vedle vás postojím. (Vede ho kupředu.)

DRÁB

Nu, tak tedy, starej! Měj se k tomu! Zadělej něco řádného!

MAREŠ (posadí se)

Mnoho neumím – co ale dám, jde ze srdce.

(Zpívá.)

Píseň.

Kde domov můj?!

*Hučí voda po lučinách,
bory šumí po skalínách,
v sadě skví se jara květ –
zemský ráj to na pohled!
A to je ta krásná země –
česká země – – domov můj!*

(Dohrávka – Bětuška na roh – Mareš na housle.)

Kde domov můj!?

*Znáte v kraji bohumilém
tiché duše v těle čilém,
jasnou mysl, znik a zdar
a tu sílu, vzdoru zmar:
to je Čechů slavné plémě –
mezi Čechy – – domov můj!*

SBOR (plný plesu opakuje poslední řádky)

DRÁB

Dobře tak, starej, dobře! (Oči si utírá.) Až mě to pod klapkama zašimralo. – Já si tě vezmu do paměti.

Ukázky nářečí

Chodské nářečí (Lam)

To sme šli z Houvejzda vod muziki na Václava. Mi sme šli vod muziki, ne nu a tag holt ňák sme se s tĭma chlapcema nedohodli, ne, tām u tí muziki a řekli sme : „Copa, utečeme jim.“ Ne, tak sme šli napřet, šlo nás kolik tĭh d'ifčat. A voňi to ňák vičihli, tak počkej! Tak se schováli do háje, ne – tadi je takovej lískovej háj – a di mi sme potom mňeli přijít, ne – mi sme teda nešli stĭcha, mi sme tak povídali lecos a ešře sme se tekí holt smáli – voňi nás muřeli slišet a voňi potom, ne voňi vlízli jako k samí strouze, a di sme šli, tak takle za nohi nás chitali. A to se neptejte, jak sme křičili, jejej! A voňi se nám potom řechtali.

Centrální středomoravské nářečí (Lam)

To pole pachotvalę negde, deř po úmrři teho hospodáře, tak to pole, část' si spachovalę domkaři, keři mňelę každé ze dve krávę a pak choďilę na pole takę k tem sedlákom. No, negde to bělo dobri, negde se mňelę dobře. Hospodář běl oznalé a negde takę bělę sekantĭ.

Já sem běla ešře d'efče, desit'ileti, aňi ne, deř mi rodiči kópilę si tade ten domg a ten běl staré, že to moselę zbořet a stavjel se nové. Ale protože peňez nemňelę, tag jenom to prácø, co si veďelalę ø sedláku, od rána do večera se d'elalo, skoro do tmę, pak přeřlę dom a moselę zase doma fšecker nachestat pro zedňikę. Tagže stávale o pul nocę – v liře to bělo tak, to se choďilo d'elat – po pul nocę moselę stad a zas cheřtad malto a řihle a vepřovice. Fšecker na ráno, abę muhlę zedňici stavjed a oňi zaz ráno šlę k sedlákom do práce.

Východomoravské nářečí – jižní (slovácká) skupina (Lam)

Toš ti nemoce. Običajně sa mastiyo, diž biy nemocní. Toš sa vislékyo a fčillkaj tá ženská došya, která to umňeya – říkayo sa jí mastička – namastiya, nabraya si na ruki masného, požmoliya a už ju fčil dřeya. A čovjek viskakováyu, jak to boleyo ohromně. To sa (říkalo): „Ti maž hrče, ti máš posrážanú kréf, to sa mosí rozmastit, to sa mosí rozrajbovat.“ A rajbovaya ju, rajbovaya. Diš ponajprf tag namastiya, to boleyo šecker, ceué řeyo, a podruhé už to biyo lepší a postupně to opravdu pomáhaýo.

Slezské nářečí – východní (ostravská) podskupina (Lam)

Muj brater buł takovy macher, pravi: „Jo naňho narychtuju.“ A tuž zrychtovoł – jak se dveřý na huru ofiraju – takovy mały kanon, flintu, co se zapinala na špagat, a jag dveřý odevře, že ho to mus’i gruchnuć. My, co zmy přýšli z vojny, chc’eli zmy tam dać same olovo nas’ekane, ac’ to jaksepatřý čuje, ale neboščik taćinek, ci mjeli rozum. Pravjeli: „Klucy, ňehrajće se.“ Přýjdz’eće fšecy do kryminalu.“ A tag dali zme tam misto olova sul. Moju povinošću bylo, bo sem społ na huře f šeňe, dycky večir to zapnudž a rano odepnuć. Dželoł sem to dluhy čas.

Ukázky městské mluvy

Hantec

Bét zticha goldna

Starka měla imrvére ňáký křandy, jak je všecko mastný, a krupice málo. Byl sem pálené a hantýroval: „Musíš gómat, co nakópit.“ V tu chvíli u nás byly hromy a blesky. Že sem rači nedržel čuňu. Pré abych si to vopruboval sám, dyž su tak nadupané. Dyž hodinu jékala, hókl sem: „Oukej, zétra nakópit. Na celé téden. Až padne víko tédňa, namarkuješ, že chechtáče só v kešeni a lednička nacvakaná.“ Druhé deň, odhodlané ukázat starce, jak to je jednoduchý, sem vtrknul do kšeftu.

Kópil sem rohlajze asi na dva dny, celé bimzál, na každej deň lajnu mlíka, čurabely, móčmen, keré chcela starka kópit, flajšnu na celé téden, grumple, ryžu, sekaný potrubí, ovoce, zeleninu, salámy a sýry. A aby starka nehantýrovala, tak taky ňáký orgle a čokoládu. Ať je naša família s dvóma odlitkama v oukeju.

Prvé šoking narukoval u kasy. Babáč u kasy po mně chcela papír s pětibábou. A v půlce tédna se muselo hasit ešče jedná nakópit a na koncu tédňa byla lednica bez chálky. Ani podruhý se nezalepilo málo a pajšly by imrvére něco futrovaly. Musel sem přiznat, že měla recht. A ted', než začnu hókat: „Mám módr,“ gómám.

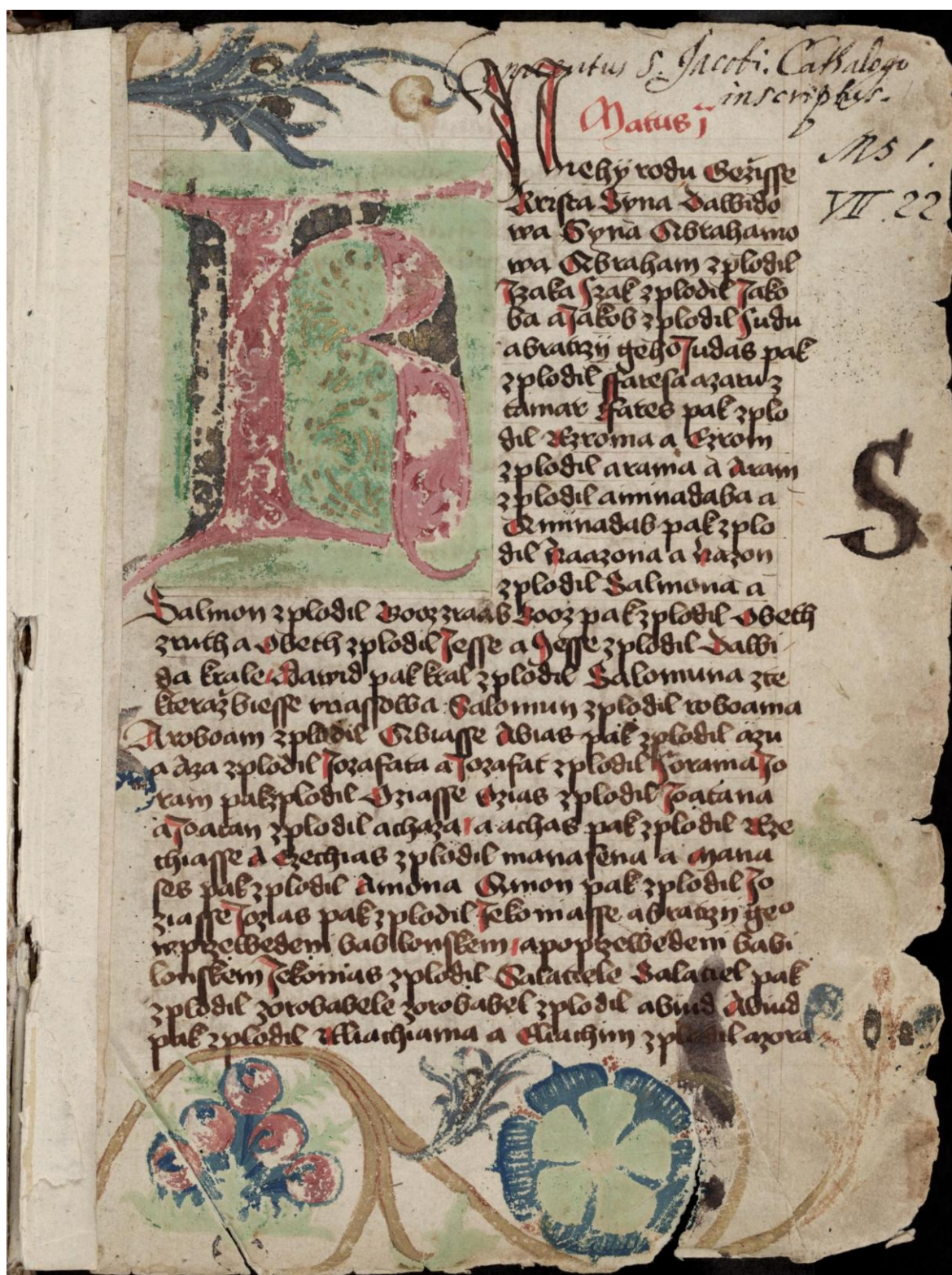
Ukázka z internetové stránky, věnované hantecu: Povídky v hantecu. Dostupné z WWW:
<http://www.sepl.rulez.cz/slovniky/hantec/povidky.htm#hantec>

Utřel sem pysk v Kerfuru

Něnapadně sem se prošvenknul vratnicu – ty ramba v černých uniformách zrovna čumjeli na televizu, kdě byl jakysik pořad o ucpaných cestách. Sednul sem na lokalku a valil směr Kerfur. Vystupil sem u Hutních montáži a přýskokem vpřed sem se šinul ku hlavnímu vchodu. Už za zastavku mi bylo divně, že tam bylo ludi jak na prvomajovym pruvodě za komanču. Čim bliž sem byl Kerfu, tym to bylo horši... Eletrycku branku, kera pušťa ludi do opchodu, sem přeskočil jak Sergej Bubka v dobách sve největši slavy a řynul sem si to do odělení tekstylu. ... Shybam se pro letak, co se tu vala na zemi. Po řbetě mi přeběhně deset duchodcu. Slyšim enem, jak si ščebetaju cosik o levnych pomerančach po koruně za kilo. Jejich berle citim v každym obratlu. Vstavam s letakem v ruce a oko mi padně na předni stranku – domaci kino za patnast set. Kurnik šopa, tuž to je vjec! Nědavno nam zavřeli kino Vesmir, do Luny je daleko a jeden listek v Sinestaru stojí jak izdenka do Brna. Mjeť doma vlastní kino enem za par korun, tuž to by partyja z roboty čuměla jak Gross na lokomotivu. Dufam, že to platno k temu je dost' velke. Nerad bych na to čuměl moc zblizki. Valim do elektra. Tam už stojí banda rychlejšich koliku s robkami, kere se tvařa tajak by mě chtěly narvat' do tej jejich vybrane lednički, na keru sem se enem kutkem oka podival. Čumim jak vrana na romadur – lednička za dvatisyce, tuž to sem něviděl ani u znameho v bazaru a to je nějaky frajer, bo ma otevřene nonstop, aji v noci.

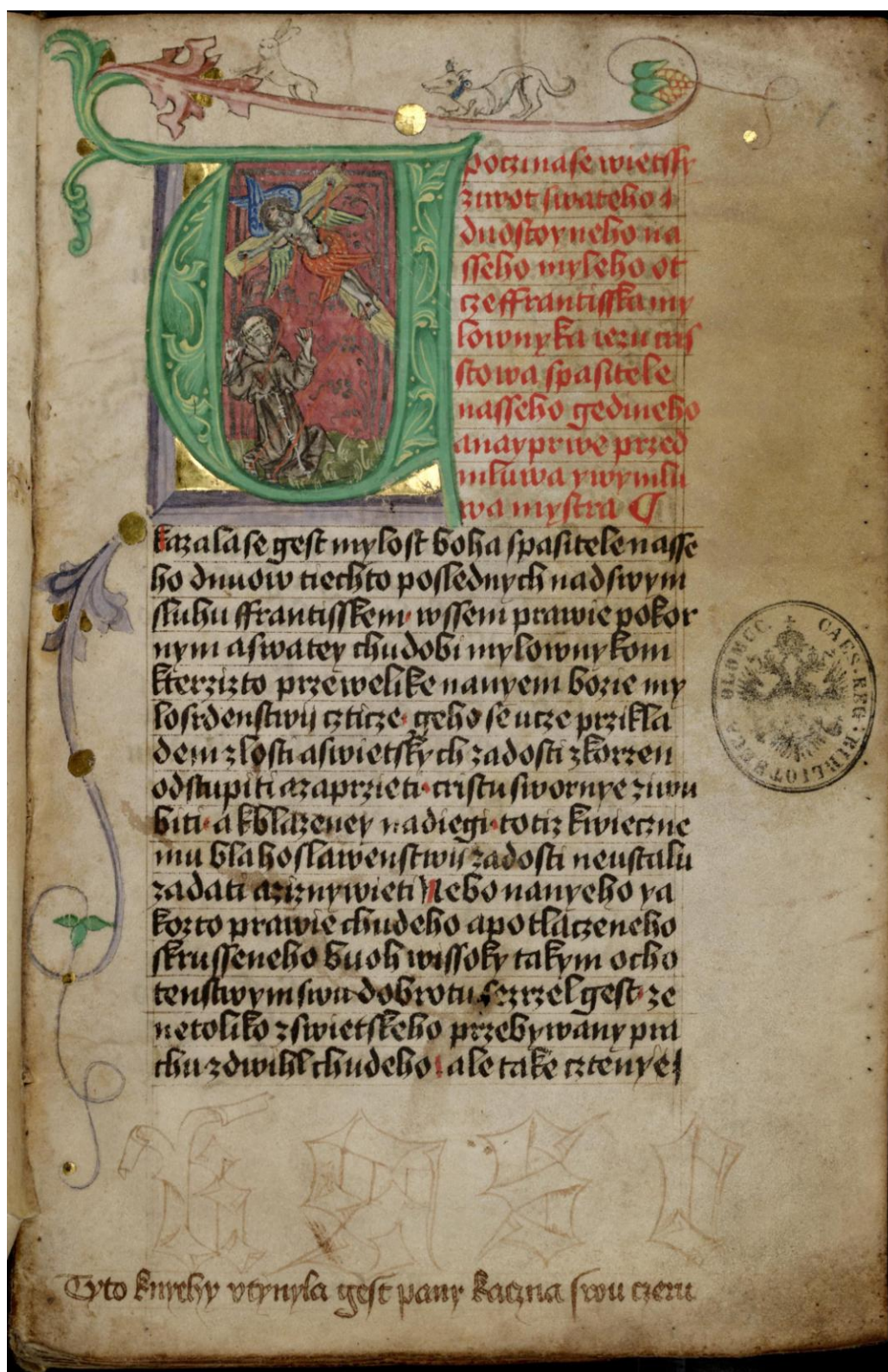
Ukázka z Deníku Ostravaka. Dostupné z WWW: http://ostravak.bloguje.cz/98587_item.php

Ukázka starého rukopisu – Nový zákon

Nový zákon, dostupný ve Vědecké knihovně Olomouc, signatura M I 168, rukopis z 2. pol. XV. století, papír/pergamen, elektronická podoba dostupná na adrese: <http://dig.vkol.cz/dig/mi168/index.htm>.

Ukázka starého rukopisu – Evangeliář olomoucký

Tzv. Evangeliář olomoucký, dostupné ve Vědecké knihovně v Olomuci, signatura M II 249, rukopis 1. pol. XV. stol., pergamen. Rukopis obsahuje tři bohemikální památky: Bonaventurův Větší život sv. Františka (viz ukázka), texty evangelií a rituál slavností uctívání sv. Kříže na Velký pátek, označení prostřední části bývá přenášeno na celý kodex. Elektronická podoba dostupná na adrese: <http://dig.vkol.cz/dig/mii249/popis.htm>.

Literatura

Níže je uveden výběr základní literatury vztahující se k tematice historického vývoje českého jazyka. Podrobnější bibliografické seznamy jsou uvedeny např. v publikaci Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986, Bělič J.: *Nástin české dialektologie*. Praha 1972 nebo v online podpoře výuky Vývoje spisovné češtiny J. Pleskalové (dostupné z WWW: <http://www.phil.muni.cz/cest/lide/pleskalova.html>).

Výběr ze souhrnných prací k vývoji českého jazyka

1. Bauer, J. *Vývoj českého souvětí*. Praha 1960.
2. Cuřín, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.
3. Cuřín, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha 1977.
4. Cuřín, F., Novotný J. *Vývojové tendence současné spisovné češtiny a kultura jazyka*. Praha 1982.
5. Dobrovský, J. *Dějiny české řeči a literatury*. Praha 1951.
6. Dostál, A. *Historická mluvnice česká III. Tvarosloví II*. Praha 1967.
7. Gebauer, J. *Historická mluvnice jazyka českého I. Hlásokosloví*, 1963, II. *Tvarosloví – skloňování*, 1960, III. *Tvarosloví – časování*, 1958, IV. *Skladba* (vyd. F. Trávníček), Praha 1929.
8. Havránek, B. *Vývoj českého spisovného jazyka*. SPN, Praha 1980.
9. Havránek, B. *Vývoj spisovného jazyka českého*. In: *Československá vlastivěda*. Praha 1936.
10. Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha 2002.
11. Komárek, M. *Historická mluvnice česká I. Hlásokosloví*. Praha 1958, 1962.
12. Komárek, M. *Studie z diachronní lingvistiky*. Olomouc 2006.
13. Koupil, O. *Grammatykáři. Gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Praha 2007.
14. Kučera, K. *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha 1983.
15. Kyas, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha 1997.
16. Lamprecht, A. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Brno 1968.
17. Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1986.
18. Němec, I. a kol. *Slova a dějiny*. Praha 1980.
19. Němec, I., Horálek, J. a kol. *Dědictví řeči*. Praha 1986.
20. Pleskalová, J., Krčmová, M., Večerka, R., Karlík, P. (Eds). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha 2007.
21. Šafařík, P. J. *Počátkové staročeské mluvnice*. Praha 1845.
22. Šlosar, D., Večerka, R. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno 1982.
23. Trávníček, F. *Historická mluvnice česká IV. Skladba*. Praha 1952, 1962.
24. Vážný, V. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I*. Praha 1964.
25. Večerka, R. *Počátky písemnictví v českých zemích do poloviny 13. století*. Brno 1992.
26. Večerka, R. *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*. Praha 1963.

Výběr ze statí k vývoji českého jazyka

1. Bečka, J. V. Barokní čeština. *Časopis pro moderní filologii* 29, 1946, s. 82–84.
2. Bělič, J. Padesát let spisovné češtiny v samostatném státě. *NR* 51, 1968, s. 257–269.
3. Fílipec, J. Překlady Josefa Jungmanna a vývoj spisovné češtiny. In: *Slovanské spisovné jazyky v době obrození*. UK, Praha 1974, s. 157–166.
4. Flajšhans, V. Hus tvůrcem spisovné češtiny. *Jihočeský sborník historický* 9, 1936, s. 1–20.
5. Flajšhans, V. *Náš jazyk mateřský*. Česká grafická unie, Praha 1924.
6. Flajšhans, V. Něco o Husově mluvě. *NR* 7, 1923, s. 65–69, 129–133, 257–262.
7. Gebauer, J. Některé stránky jazyka štitenského. *Listy filologické a pedagogické* 1, 1874, s. 252–263.
8. Graus, F. Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách 10. století. *Československý časopis historický* 14, 1966, s. 473–495.
9. Hauptová, Z. *Církevněslovanské písemnictví v přemyslovských Čechách*. In: *Jazyk a literatura v historické perspektivě*. Pedagogická fakulta UJEP, Ústí nad Labem 1998, s. 5–42.
10. Havránek, B. Český jazyk Husův. *SaS* 27, 1966, s. 1–16.
11. Havránek, B. Expanse spisovné češtiny od 14. do 16. století. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu I*. Evropský literární klub, Praha 1939, s. 53–59.
12. Havránek, B. Jazyk Boženy Němcové. *SaS* 25, 1964, s. 1–11.
13. Havránek, B. Ještě k poměru Máchova jazyka a obrozené češtiny. *SaS* 27, 1966, s. 326–333.
14. Havránek, B. Jungmannův význam pro nový rozvoj slovní zásoby spisovné češtiny. In: *Slovanské spisovné jazyky v době obrození*. UK, Praha 1974, s. 195–204.
15. Havránek, B. K jazyku Karla Hynka Máchy. *SaS* 25, 1964, s. 247–253.
16. Havránek, B. Příspěvek k stylové diferenciaci českých spisů Jana Amose Komenského. *SaS* 31, 1970, s. 306–312.
17. Havránek, B. Vliv nové spisovné češtiny na spisovné jazyky jihoslovanské. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu II*. Evropský literární klub, Praha 1940, s. 86–89.
18. Havránek, B. Vlivy spisovné češtiny na jiné jazyky slovanské v době feudalismu. In: *Studie o spisovném jazyce*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1963, s. 291–304.
19. Hubáček, J. *Stati o jazyku a stylu J. A. Komenského*. Academia, Praha 1990.
20. Hujer, O. Vývoj jazyka československého. In: *Československá vlastivěda. III. Jazyk*. Sfinx, Bohumil Janda, Praha 1934, s. 1–83.
21. Jedlička, A. Jungmannovy zásluhy o nový český jazyk spisovný. In: *SlavPrag* 17, 1974, s. 29–41.
22. Jedlička, A. Vývojová dynamika současné spisovné češtiny. *NR* 52, 1969, s. 79–94.
23. Jungmann, J. *Historie literatury české aneb soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvětlení a jazyka*. Praha 1825, 2. vyd. 1849.
24. Knop, A. *Spisovná čeština ve Slezsku v 16. století*. SPN, Praha 1965.
25. Komárek, M. Jazykovědná problematika RKZ. In: Otruba, M. (ed.): *RKZ – dnešní stav poznání*. Academia, Praha 1969, s. 197–274.
26. Kosek, P. *Spojovací prostředky v češtině období baroka*. Ostravská univerzita, Ostrava 2003.
27. Koupil, O. Matouš Benešovský zvaný Philonomus a jeho jazykové knížky. In: *Matouš Benešovský zvaný Philonomus: Grammatica Bobemica, Grammatika česká. Knížka slov českých vyložených*. Koniasch Latin Press, Praha 2003, s. IX–XLIV.
28. Křístek, V. K rozvoji spisovného jazyka za doby Karlovy. In: *Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR*. UK, Praha 1981, s. 3–7.
29. Kvas, V. Vznik staročeského biblického překladu. In: *Doba Karla IV. v dějinách národů ČSSR*. UK, Praha 1981, s. 48–54.
30. Michálek, E. K rozvoji české slovní zásoby v době Karlově. *NR* 61, 1978, s. 233–240.
31. Michálek, E. O jazyce Kralické bible. *NR* 62, 1979, s. 169–178.

32. Michálek, E. Přemysl Otakar II. a počátky spisovné češtiny. *NŘ* 61, 1978, s. 192–194.
33. Němec, I. Nová slova Husova a J. A. Komenského. *SaS* 31, 1970, s. 313–324.
34. Stich, A. Josef Dobrovský und das Tschechische des 17. – 18. Jahrhunderts. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 45, 1999, s. 179–187.
35. Svěrák, F. Příspěvek k dějinám spisovné češtiny. In: Chlábková, M. – Zima, M. (eds.): *Studie a práce lingvistické I*. Nakladatelství ČSAV, Praha 1954, s. 405–419.
36. Šlosar, D. Počátkové staročeské mluvnice Pavla Josefa Šafaříka. *Slavia* 65, 1996, s. 123–127.
37. Váša, P. O barokní češtině. *Věstník České akademie věd a umění* 60, 1951, s. 69–78.

Slovníky

1. Bělič, J., Kamiš, A., Kučera, K. *Malý staročeský slovník*. Praha 1978.
2. Čermák, F. a kol. (red.) *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha 1983–1994.
3. Erhart, A. a kol. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Praha od r. 1989.
4. Gebauer, J. *Slovník staročeský I. A–J*. Praha 1970.
5. Gebauer, J. *Slovník staročeský II. K–N*. Praha 1970.
6. Haller, J. a kol. *Český slovník věcný a synonymický*. I–III. SPN. Praha 1969–1977; red. V. Šmilauer. *Rejstřík k svazkům I–III*. Praha 1987.
7. Holub, J., Kopečný, F. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.
8. Holub, J., Lyer, S. *Stručný etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1992.
9. Jungmann, J. *Slovník česko-německý*. Praha 1990.
10. Kopečný, F. *Etymologický slovník slovanských jazyků I*. Praha 1972.
11. Kott, F.Š. *Česko-německý slovník I–VII*. Praha 1878–1893.
12. Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968, 1971, 1997.
13. Rejzek, J. *Český etymologický slovník*. Praha 2001.
14. *Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*. Praha 1989.
15. *Staročeský slovník*. I. díl (sešit 1–7). Praha 1977.
16. *Staročeský slovník*. II. díl (sešit 8–15) Praha 1984.
17. *Staročeský slovník*. III. díl (sešit 16–21) Praha 1996.
18. *Staročeský slovník*. IV. díl (sešit 22–25) Praha 1998–2004.
19. *Staročeský slovník*. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk. Praha 1968.

Dialektologie

Souborné práce

1. Balhar, J., Jančák, P. a kol. *Český jazykový atlas I, II, III, IV, V*. Praha 1992, 1997, 1999, 2002, 2004, 2005.
2. Bělič, J. *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.
3. Bělič, J. *Přehled nářečí českého jazyka*. Praha 1988.
4. Cuřín, F. a kol. *Jazyk. Nářečí, místní jména, slangy*. České Budějovice 1986.
5. Cuřín, F. a kol. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha 1971.
6. Davidová, D. *Kapitoly z dialektologie*. Ostrava 1992.
7. Havránek, B. *Nářečí*. In: *Čs. Vlastivěda III (Jazyk)*. Praha 1934.
8. Hujer, O. *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha 1961.
9. Chloupek, J. *Aspekty dialektu*. Brno 1971.
10. Lamprecht, A. a kol. *České nářeční texty*. Praha 1976.
11. Rubín, A. *Čítanka nářečních textů*. Praha 1976.

Monografie, slovníky

1. Bachmannová, J. *Podkerkonošský slovník*. Praha 1998.
2. Bachmannová, J., Jančák, P. *Jak se mluví v Čechách*. Autentické zvukové ukázky z českých nářečí. CD. Praha 2000.
3. Balhar, J. *Skladba lašských nářečí*. Praha 1974.
4. Bělič, J. *Dolská nářečí na Moravě*. Praha 1954.
5. Davidová, D. a kol. *Mluvená čeština na Moravě*. Ostrava 1997.
6. Fabián, J. *Slovník nespisovného jazyka valaského*. Valašské Meziříčí 1999.
7. Holub, Z., Janečková, M., *Úvod do české dialektologie (s texty)*. České Budějovice 1993.
8. Hronek, J. *Obecná čeština*. Praha 1972.
9. Hubáček, J. *Malý slovník českých slangů*. Ostrava 1988.
10. Hubáček, J. *O českých slanzích*. Ostrava 1981.
11. Jílek, F. *Jihočeský člověk a jeho řeč*. Č. Budějovice 1961.
12. Kellner, A. *Úvod do dialektologie*. Praha 1954.
13. Kloferová, S. *Mluva v severomoravském pobraní*. Brno 2000.
14. Kopečný, F. a kol. *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Praha 1981.
15. Kopečný, F. *Nářečí Určic a okolí*. Praha 1957.
16. Králík, S. *Nářečí na Kelečsku. Mluvnická stavba*. Praha 1984.
17. Krčmová, M. *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Brno 1981.
18. Lamprecht, A. *Slovník středoopavského nářečí*. Ostrava 1963.
19. Lamprecht, A. *Středoopavské nářečí*. Praha 1953.
20. Obrátil, K. J. *Velký slovník sprostých slov*. Praha 1999.
21. Ouředník, P. *Šmírbuch jazyka českého*. Praha 1992.
22. Skulina, J. *Ostravská mluva*. Ostrava 1980.
23. Stěpanova, L. *Historie a etymologie českých rčení*. Praha 1998.
24. Suk, J. *Několik slangových slovníků*. Praha 1993.
25. Svěrák, F. *Brněnská mluva*. Brno 1971.
26. Utěšený, S. *Nářečí přechodného pásu českomoravského*. Praha 1960.
27. Voráč, J. *Česká nářečí jihozápadní I*. Praha 1955; II, Praha 1976.

Etymologie, onomastika

1. Beneš, J. *Německá příjmení u Čechů*. Ústí nad Labem 1998.
2. Beneš, J. *O českých příjmeních*. Praha 1962.
3. Blanár, V. *Teória vlastného mená*. Bratislava 1996.
4. Černý, F., Váša, P. *Moravská místní jména*. Brno 1907.
5. Erhart, A., Večerka, R. *Úvod do etymologie*. Praha 1981.
6. Honl, I. *Česká toponomastická práce do r. 1918*. Blansko 1970.
7. Hosák, L., Šrámek, R. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, díl I., Praha 1970.
8. Hosák, L., Šrámek, R. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, díl II., Praha 1980.
9. Hosák, L., Šrámek, R. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 1970, II. 1980.
10. Knappová, M. *Jak se bude jmenovat Vaše dítě*. 2006.
11. Knappová, M. *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. 2002.
12. Knappová, M. *Rodné jméno v jazyce a společnosti*. 1989.
13. Komárek, K. *Osobní jména v českých biblích*. Olomouc 2000.
14. Kopečný, F. *Průvodce našimi jmény*. Praha 1974.
15. Lutterer, I. a kol. *Původ zeměpisných jmen*. Praha 1976.
16. Lutterer, I. a kol. *Zeměpisná jména Československa*. Praha 1982.

17. Lutterer, I. a kol. *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Havlíčkův Brod 1997.
18. Moldanová, D. *Naše příjmení*. Praha 1983.
19. Olivová-Nezbedová, L., Malenínská, J. *Slovník pomístních jmen v Čechách. Úvodní svazek*. Praha 2000.
20. Pleskalová, J. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. 1998.
21. Pleskalová, J. *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*. Jinočany 1992.
22. Polívková, A. *Naše místní jména (a jak jich užívat)*. Praha 1985.
23. Profous, A. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, díl I., Praha 1947.
24. Profous, A. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, díl II., Praha 1949.
25. Profous, A. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, díl III., Praha 1951.
26. Profous, A., Svodoba J. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, díl IV., Praha 1957.
27. Stěpanova, L. *Historie a etymologie českých rčení*. Praha 1998.
28. Svoboda, J., Šmilauer, V. *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny*, díl V., Praha 1960.
29. Šmilauer, V. *Osídlení Čech ve světle místních jmen*. Praha 1960.
30. Šmilauer, V. *Úvod do toponomastiky*. Praha 1963.
31. Šrámek, R. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno 1999.
32. Šrámek, R., Hosák, L. *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I–II*. Praha 1980.

Staré texty

1. Flajšhans, V. *Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého*. Praha 1903.
2. Havránek, B., Hrabák, J. (Eds.). *Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu*. Praha 1957.
3. Havránek, B., Hrabák, J., Daňhelka a kol. (Eds.). *Výbor z české literatury doby husitské*. Praha 1964.
4. Nechutová, J. a kol. *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích I*. Brno 1982.
5. Porák, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha 1979.

Online zdroje

Jazykovědné a literární ústavy

- <http://www.ujc.cas.cz/> – Ústav pro jazyk český AV ČR
- <http://www.ujc.cas.cz/jazporad.html> – jazyková poradna Ústavu pro jazyk český AV ČR
- <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=staroces> – oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR
- <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=onomati> – oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR
- <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=dialekt> – oddělení dialektologické Ústavu pro jazyk český AV ČR
- <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=etymolog> – oddělení etymologické Ústavu pro jazyk český AV ČR
- <http://www.ucl.cas.cz> – Ústav pro českou literaturu AV ČR
- <http://www.slu.cas.cz> – Slovanský ústav AV ČR
- <http://www.flu.cas.cz> – Filozofický ústav AV ČR

- <http://www.mzk.cz> – Moravská zemská knihovna v Brně
- <http://www.nkp.cz> – Národní knihovna České republiky v Praze
- <http://www.vkol.cz> – Vědecká knihovna v Olomouci
- <http://www.strahovskyclaster.cz/index2.asp?zobraz=knihovna&lang=1> – Knihovna Strahovského kláštera v Praze
- <http://www.nm.cz/knm/> – Knihovna Národního muzea v Praze
- <http://old.hrad.cz/castle/archiv/index.html> – Archiv Pražského hradu (knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta)
- <http://www.mlp.cz> – Městská knihovna v Praze
- <http://www.lib.cas.cz> – Knihovna Akademie věd ČR

Jazyk a jeho vývoj

- <http://www.ethnologue.com/web.asp> – Ethnologue (přehled všech jazyků světa)
- <http://saussure.linguistlist.org/cfdocs/new-website/LL-WorkingDirs/static-pages/LangAnalysis.html> – The Linguist List (materiály o jednotlivých jazycích)
- <http://bohemitika.xf.cz/jazyk/vyvmas.zip> – vývoj morfologie a syntaxe od pračestiny do doby barokní (podle hesel Encyklopedického slovníku češtiny)
- http://forum.lide.cz/forum.fcgi?akce=forum_data&forum_ID=45784&auth= – diskuzní fórum Slované
- http://forum.lide.cz/forum.fcgi?akce=forum_data&forum_ID=46553&auth= – diskuzní fórum Habsburkové

Slovní zásoba, slovníky

- <http://vokabular.ujc.cas.cz/> – Vokabulář webový – slovní zásoba historické češtiny
- <http://ucnk.ff.cuni.cz/index.html> – Český národní korpus
- <http://gebauer.ujc.cas.cz/?o=istes> – Staročeský slovník on-line
- <http://gebauer.ujc.cas.cz/> – stránka o starším českém jazyce a Staročeském slovníku
- <http://www.sweb.cz/corpus/slovník.htm> – etymologický slovník online
- <http://slovník-cizich-slov.uzdroje.com/> – slovník cizích slov
- <http://nonbabylon.revolucni.com/slovník.php?prvni=cestina&druhy=slovinstina> - překladač základních frází do 200 jazyků
- <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/> – elektronická verze Příručního slovníku jazyka českého a naskenovaný lístkový archiv k PSJČ
- <http://usj.ff.cuni.cz/veda/eltexty/Klaret/frame.htm>, <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/slav/acech/klaret/klare.htm> – latinsko-české slovníky Mistra Klareta (elektronická edice knihy Klaret a jeho družina)

Dialektologie

Brněnská mluva

- <http://www.hantec.cz>
- <http://mujweb.cz/www/Pepa.Josef/hantec.html>
- <http://web.iol.cz/kh/>
- <http://www.volny.cz/hantec/>
- <http://www.olomouc.com/hanactina/> – internetový kurz hanáčtiny
- <http://mbox.troja.mff.cuni.cz/burej9am/slovník.html> – jihomoravsko-český slovník
- <http://www.sepl.rulez.cz/slovníky/narkob/kobyli.htm> – Slovník Moravského Slovácka – oblast Kobyli

- <http://podomi.wz.cz/history.html> – slovník odeznělého podomského nářečí
- <http://www.divadloschod.cz/val.atheny/sjv.php> – slovník jazyka valašského
- <http://www.vegatam.cz/slovník/index1.htm> – moravsko-český slovník
- <http://www.volny.cz/fatym/TISK/KNIHY/povesti.htm> – pověsti a příběhy z Podyjí
- <http://www.pradedovazeme.cz/povesti.htm> – báje a pověsti z Jeseníků
- <http://www.komna.cz/elaborat/03500.php> – lidové pověsti z obce Komňa na Valašsku
- <http://www.blaf.cz/index.php?body=slovník> – Slovník ponaszimu – horalsko-slezské nářečí

Literární texty, e-knihy

- http://manuscriptorium.com/Site/CZE/default_cze.asp – Manuscriptorium, virtuální badatelské prostředí pro oblast historických fondů (staré tisky)
- http://www.manuscriptorium.com/Site/CZE/volne_dostupne_dokumenty.asp – volně dostupné dokumenty na Manuscriptoriu
- <http://dig.vkol.cz/> – Digitální knihovna historických fondů Vědecké knihovny v Olomouci
- <http://www.czlit.cz/main.php?pageid=2> – Portál české literatury – projekt Ministerstva kultury ČR
- <http://www.flu.cas.cz/Com/stcl/zacek1.htm> – Šteyerův Žáček online
- <http://www.ceska-poezie.cz/cek/> – plné databáze české poezie 19. a 20. století
- <http://www.nclf.cz/> – Český literární fond
- <http://libpro.cts.cuni.cz/> – knihovna exilové a samizdatové literatury
- <http://www.cuni.cz/cte> – české texty elektronicky
- <http://atheneum.zde.cz> – české texty elektronicky
- <http://www.ceskaliteratura.cz/> – česká literatura, vč. elektronických textů
- <http://literatura.kvalitne.cz> – databáze významných osobností české, ale i světové kultury a vědy
- <http://www.phil.muni.cz/fil/scfl> – slovník českých filozofů
- <http://mujweb.cz/www/literatur> – historie a současnost literatury
- <http://www.pismak.cz/knihomolna> – Virtuální Knihomolna
- <http://Id.zde.cz> – Literární doupe
- <http://kix.fsv.cvut.cz/rkz> – Rukopisy KD a ZH

E-mapy

- <http://almor.mzk.cz/> – staré a historické mapy Čech, Moravy a Slezska
- <http://almor.mzk.cz/sbirky-starych-map-v-cr> – sbírky starých map v ČR
- <http://mapy.vkol.cz/> – digitální knihovna map Vědecké knihovny v Olomouci
- <http://www.hiu.cas.cz/mapy/> – mapová sbírka Historického ústavu AV ČR
- <http://almor.mzk.cz/moll> – Mollova mapová sbírka

Zkratky a vysvětlivky

(TEXT)	– příslušný text je uveden v kapitole Texty k rozboru
ak.	– akuzativ
býv.	– bývalý
čes.	– český
dat.	– dativ
dř.	– dříve
du.	– duál
fem.	– feminina
gen.	– genitiv
han.	– hanácký
ide.	– indoevropský
instr.	– instrumentál
již.	– jižní
jmor.	– jihomoravský
jv.	– jihovýchodní
jz.	– jihozápadní
jzč.	– jihozápadočeský
-km	– kmen
kon.	– konec
laš.	– lašský
lat.	– latinský
lok.	– lokál
mask.	– maskulina
neutr.	– neutra
nč.	– novočeský
něm.	– německý
nesp.	– nespisovný
nom.	– nominativ
pč.	– pračeský
pl.	– plurál
poč.	– počátek
pol.	– polovina
psl.	– praslovanský
pův.	– původní
sčes.	– středočeský
sev.	– severní
sg.	– singulár
slov.	– slovenský
st.	– století
stč.	– staročeský
strněm.	– staroněmecký
střmor.	– středomoravský
stsl.	– staroslověnský
sv.	– severovýchodní
sz.	– severozápadní
včes.	– východočeský
vmor.	– východomoravský
vok.	– vokativ
vých.	– východní
záp.	– západní
zčes.	– západočeský

Použitá literatura

1. Adam, R., Jančáková, J. a kol. *Starší české texty. S přehledem morfologie staré češtiny a cvičeními*. Praha, rok neuveden.
2. Bachmannová, J. *Podkrkonošský slovník*. Praha 1998.
3. Balhar, J., Jančák, P. a kol. *Český jazykový atlas I, II, III, IV, V*. Praha 1992, 1997, 1999, 2002, 2004, 2005.
4. Bělič, J. *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.
5. Bělič, J., Kamiš, A., Kučera, K. *Malý staročeský slovník*. Praha 1978.
6. Cuřín, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha 1985.
7. Cuřín, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha 1977.
8. Čornej, P. a kol. *Dějiny země koruny české I*. Praha 2002.
9. Dostál, A. *Historická mluvnice česká III. Tvarosloví II*. Praha 1967.
10. Erhart, A., Večerka, R. *Úvod do etymologie*. Praha 1981.
11. Havránek, B. *Nářečí*. In: Čs. Vlastivěda III (Jazyk). Praha 1934.
12. Havránek, B. *Výbor z české literatury od počátku po dobu Husovu*. Praha 1957.
13. Havránek, B. *Vývoj českého spisovného jazyka*. SPN, Praha 1980.
14. Havránek, B. *Vývoj spisovného jazyka českého*. In: Československá vlastivěda. Praha 1936.
15. Hladká, Z., Martincová, O. Tradice a současnost české lexikografie. In: Маргарита Чернышева (ed.), *Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов*. Москва 2008, s. 261–286. Dostupné i z WWW: http://www.phil.muni.cz/cest/lide/hladka/CJA014_Tradice.rtf.
16. Hujer, O. *Příspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha 1961.
17. Janů, J. *Antologie odborných textů k dějinám české literatury*. Praha 1963.
18. Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha 2002.
19. Kloferová, S. *Mluva v severomoravském pobraní*. Brno 2000.
20. Komárek, M. *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha 1958, 1962.
21. Lamprecht, A., Šlosar, D. *Vývoj českého hláskosloví a tvarosloví*. Praha 1962.
22. Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha 1984.
23. Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J. *Vývoj mluvnického systému*. Praha 1965.
24. Machek, V., *Etymologický slovník jazyka českého*. Academia. Praha 1968, 1971. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997.
25. Marešová, H. České enklávy v Evropě. In: *Čeština - jazyk slovanský*. Ostrava 2001, s. 45 – 55.
26. Marešová, H. *Jazyk české enklávy v polském Zelově*. Dizert. práce. Olomouc 2001.
27. Němec, I. a kol. *Slova a dějiny*. Academia, Praha 1980.
28. Pleskalová, J. *Vývoj spisovné češtiny. Čeština v průběhu tisíciletí. Historická toponomastika. Vlastní jména osobní v češtině. Historická slovtvorba a syntax*. Materiály k výuce. 2007. Dostupné z WWW: <http://www.phil.muni.cz/cest/lide/pleskalova.html>.
29. Pleskalová, J., Krčmová, M., Večerka, R., Karlík, P. (Eds). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha 2007.
30. Plch, J. *Antologie z české literatury národního obrození*. Praha 1967.
31. Porák, J. *Cvičebnice staročeského tvarosloví*. Praha 1970.
32. Porák, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha 1979.
33. *Slovník spisovného jazyka českého, I–VIII*. Praha 1989.
34. Šmilauer, V. *Úvod do toponomastiky*. Praha 1963.
35. Trávníček, F. *Historická mluvnice česká IV. Skladba*. Praha 1952, 1962.
36. Vážný, V. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví I*. Praha 1964.

37. Voráč, J. *Česká nářečí jihozápadní I*. Praha 1955; II, Praha 1976.
38. *Wikipedia. Internetová encyklopedie*. Dostupné z WWW: <http://cs.wikipedia.org/>.

PhDr. Hana Marešová, Ph.D.

ZÁKLADY HISTORICKÉ MLUVNICE ČEŠTINY

s texty k rozboru

Odpovědný redaktor: Mgr. Lucie Loutocká

Grafická úprava a návrh obálky: PhDr. Hana Marešová, Ph.D.

Recenzenti: doc. PhDr. Karel Komárek, Ph.D.

Mgr. Roman Giebisch, Ph.D.

V nákladu 300 výtisků

vydalo Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci

Univerzita Palackého, Pedagogická fakulta

Olomouc 2008

Ediční řada – Učebnice

© PhDr. Hana Marešová, Ph.D.

ISBN